शमानशिक्षा

प्रणम्य प्रणताभीष्ट प्रदातारं पतिं श्रियः
बह्वृचानां सुबोधाय शमानं क्रियते लघु

विसर्जनीय आकार पूर्वको घोषवत्परः
व्यञ्जनस्पृक् शसपरो लुप्यते संहितागमे

एषु वर्णक्रमान्तानि प्रवक्ष्यामि पदान्यहम्
नानापदत्वमिङ्ग्यानां पूर्वभागस्त्ववग्रहः

निमित्तं गृह्यते यत्तत्पदमेवात्र लक्षणे
प्रथमांश्च द्वितीयांश्च हित्वा वर्ग्यास्त्रयस्त्रयः

अन्तस्थाश्च हकारश्च घोषवन्तः प्रकीर्तिताः
इति परिभाषा

अजोषा अवा अस्या अच्छदा अवाता अप्रा अप्या अमित्रा अपश्या अदृष्टा अयना अस्तभ्ना अन्यस्या अभ्रिया अस्मेरा अपा अपृणा अगा अदधा अर्का अघ्नियाया अदब्धा अवीता अरिष्टा अमा अकवा अरेपा अग्रा अप्या अदृष्टा अस्तमा अवीरा असमना अज्ञाता अगोपा अनागा अयक्ष्मा अन्ता अनेना अ-नीका अरात्या अपवधा अजा अनूपा अपरस्या अक्रा अङ्गिरा अपुष्पा अरथा अनाधृष्या अस्थिता अनूधा अप्सरा अजायथा यस्यानूनास्तस्थुरत्याजवेष्व-समा अपत्तं नसणाये मखा अमिता युवोरच्छिद्रास्समन्या ध्रुवं पर्ययास्स द्व-न्वामरुषा ओजोमर्त्यास्समुद्रार्दा ईं व्यक्ता अमीवा नः परोमृतानप्रियाधामा-नि पूर्वोश्वानलिनयशसा गिरो वा तस्य परोर्णा नधीरापरोजुर्यानेन पूर्वोरिप्रा-हिन्वन्ति पर एकसप्ततिः १

आस्क्रा आहना आजुषाणजा आर्या आदित्यानकृतमुताशाते पूर्व आयुधा इ-ङ्ग्यांतष्षट् २

इच्छमाना इन्वा इतरा इधाना इष्टा इषिरा दुस्वार्हाः परप्रेषिता वीरा इया- नाधानारुद्राय वेशो बृहतेर्हित्वां हित्वा जरित्रेया वांगिरो वाजयन्नारीर्गावो विश्वाः पर इमाहन् पूर्वश्च नव ३

ईराणा ईषमाणान ईशानास्त्रयः ४

उषा उस्त्रिया उखाया उक्षमाणा उक्षिता उर्वश्या उहानाः पीतये नश्चिद्यश्च- तुग्राश्चितयन्ते क्षपोवस्त इदुस्त्रानव ५

ऊमा ऊता ऊर्णा ऊर्ध्वा नद्यो भवन्ति परश्चत्वारि ६

ऋक्षा ऋभुक्षा ऋष्वा ऋज्रा वातपरश्चत्वारि ७

एकस्या एवाः क्षम्यहमिन्मह्यमेताविननिपरश्चैनानन्तो दात्तश्चत्वारि ८

ओजा ओका द्वे ९

विभिर्जगन्वां द्यौर्वस्संवत्सरं गोमायुरत्यास्सूर्यस्येव सुष्वाणासो निमृज्यमा- नः क्राणारुद्रा उपब्रह्मण्येतेषु सर्वत्र मात्वानमसावृषात्रावावग्रहश्च नित्यं न व्यास्था इति वर्जयित्वा स्थुस्थ भवन्तु परः सर्वत्र १०

किरणाः क्रिळाः केताः कुल्याः कुमाराः कनायाः काष्ठायाः दक्षिणस्कप- र्वा एषां कशास्सोमकृतावा काष्ठासतं क्षेमं कृण्वाना काण्वायनाः कामा- नदेवपूर्वः क्षाक्षयावृताः क्षत्रियास्सप्तदश ११

गणा गोतमा गर्भा ग्रामा गृभ्णा गूर्ताग्ना ग्वा गृभीना गभीरा नो गुह्या गान- दुःसुपूर्वो गोपानमिमनास्यातं मासो देवा परोगृणाना श्रवसे देवपरश्चतुर्दश १२

नुदन्तघोरा एका १३

चन्द्रमाश्चैताश्चिक्षाश्चक्राणा चक्षाणा मतौ च निष्ठाश्चित्रारोधस्वतीर्यामेभिः प-

रोश्वापश्चन्द्रारिशादसः परश्चक्रमाणा रिहन्ति परो नव १४

छिन्ना एका १५

जुष्टाजोषा जुगुर्या ज्ञेया जज्ञाना ज्याया जुह्वाना जीवा ज्या जेहमाना ज्ञा जिह्वया जाजोहुवाना इन्द्रज्येष्ठा अग्निनस्सुजिह्वा जनानद्यापूर्वो मरुतो युना- गोभिर्देवेभ्यो महिना परिजाता जुषाणा यूयं पर एकोनविंशतिः १६

तिष्ठास्त्वप्रास्तु स्तुवाना स्तन्वानास्तष्टानावरुणस्तुरा मातृदीर्घसुकृत्तमाये गिरः परश्च ततान वसानं परिस्त्या हरितो बृहतीः परो स्मान्त्स्वं बय स्सुरु- क्मे हितोको हिते वायो शुक्रः क्वस्वित्सम्यग्घयोना गावः एषास्यान आपो हि मध्या यद्यदिमाभिगोत्राण्येतेषु तानः कणूकपरश्चतुर्दश १७

द्रप्सा दध्या दमूना दन्ता दिष्टा दीना दुग्धा दस्मा दुध्रा दग्धा देष्णा अयने दूर्वा दधाना न यूयानियांगूढ्वी परोदानवाजपूर्वोयन्निरयश्च दृळ्हास्तमा दा- साश्शुश्रमाणा दोषा भवन्ति दर्शिताः प्रयासिदुच्छुना घृतं दुहानाहूतिर्दैव्या दुघासविश्वा जातयस्य परोदत्तानिनपरो दिव्यानवनपरोदानास्मत्परोदीध्याना न प्रपूर्वो दुष्टरायस्य परो देवानोभापूर्वः एषो उषा अश्विना वर्तिस्तावा- मिन्द्रापर्वता प्रवोमित्रायकूष्ठः प्रनुयं युवमिमा उवां महे शुक्लायोत्यन्ता वा- दस्त्रा हीन्द्रसोममेतेषु देवग्नाष्टाविंशतिः १८

धृविता धीरा धाया वधेना धा अनवपूर्वो धानानविपूर्वो धारा न प्रच्युतः पूर्वो धिष्ण्याये परो नव १९

नव्या नवेदा निदाया नीळा नग्ना लुनीतास्सुनीथा हस्तेनर्यानवानः परो नव २०

पतङ्गाः पर्जन्याः प्रजाः प्रापापाः पन्थाः पुनाना पृश्नाः पृतनाः पर्वताः पाजा- पार्याः प्रयाः प्रस्त्रवणाः पवमानाः पञ्रायाः पिन्वानाः पूताः पेशाः प्रावेपाः परस्याः प्रसूताः प्रशिष्टाः प्रावृता प्रत्नाकरेण्यो रयीणां प्रिया अस्यपादा इन्द्र- स्य प्रेष्ठाग्नाजायेमहि सोमायन्भिरवदन् किल प्रथमा धेनवः पिन्वमाना ज-

ग्मिरे रोदसी पभ्या स्सन्तिपुत्रा माप्रवीताः शतपवित्रा श्रोषधीपूर्वाः पार्थिवा ये परः पानाक्रविलास्ता प्रमित्रयोर्यातमेतेषु पृथिव्या नको श्रस्येमां मेवातस्येतेषु षर्णानि मधुवाचं पर एकोनचत्वारिंशत् २१

बाला एकावर्हा ब्राह्मणा बुबुधानाबुधाना बद्धधाना भीभिभाष्षट् २२

भिक्षमाणा भामा भरा भरता भिन्दाना भ्रमा भोजा बृहद्धा भृतायेषु परस्वयू वयं यदक्रन्दो बुध्नमुत्यमेतेषु भद्रादश २३

मूरास्सुमेधा मृगा म्रदामो दमाना मदा मन्द्रामर्तामृज्यमाना मित्रामर्यामृधामदिता मन्वाना वध्रिमत्यावां भृमयो मन्यमाना मनसाः सगोमघा श्रच्छशुचयो मनीषाविन्मिमाना मरन्मानुषास्ते मरुतो मन्दसाना मद्रा नेमिं परो मना इङ्ग्यान्तो मनुष्या न युगानि परो मायान माययापूर्वःषड्विंशतिः २४

यजत्रा यस्या यतमाना यजमाना युजाना यज्ञया योजया यूयायात्या यक्ष्मास्त्वेष यामा श्रारोहत्सु यमायज्ञा श्रनिङ्ग्यातो युवा यत्परो युक्ता न मातारथेनवह्निः प्ररः क्षत्रायो दीथ्वं सुरुक्मे हित्वं नोगोपान दक्षिणां जन्तित्वामयं सो श्रग्निर्भूयामोघवायोशुक्रस्तं प्रक्षथा भूत्याग्निरागावस्सुसन्दृक्ते सुमद्रज्येष्ठाः कुविदङ्गबहिसुतस्येमानि वां वज्रेण घर्मा समातामयो भूरभीवर्तेन प्रनूनमेतेषु याः प्रमेयदिन्द्राग्नी एतयोर्द्वितीयया ऋणपूर्वश्च षोडश २५

रेषणा रेता रभिष्टा रंहर्माणा ररीथा रेजमाना रक्षसाणास्सुरुक्मा शुचिर्नविम्यट्त्वासुरथाः पीतोरसा स्वानिनो रुद्रिया देवो रोचमाना ऋतौरणवा रुद्रा नवर्तिर्युनन्ते वयंपूर्व एकयोस्सरूपास्थातुर्घृतश्च दिवः परश्च षोडश २६

लोका एका २७

वसाना वर्चा विष्फुलिङ्गका वच्यमाना वल्मा विवस्वत्या वर्धमाना वरत्रा वाजा वया वृजिना वसिष्ठा विक्ता व्रावेना विश्वस्य वचावा सावशावृकाश्शातव्रजाः प्रवातावृणाना नविपरो विप्रान श्रये तामसवानीयं वन्ता पूर्वो विदा नच कृमपूर्व इङ्ग्यान्तश्च वीरा नविट्सु पूर्वोयावशाना श्रनभिपूर्वो व्य–

चान वरिमता परो वाता होतारो यतमानाः परोवृताट्वारः परो वेदानसुपूर्वो वीता महत्परो वक्वा ध्वस्राः परो योहिमाया भुवो विसृधोमतीर्थीयो-नियतो नमन्त यदजयोमृथः परो विश्वानेन्द्रःपूर्वश्चतुस्त्रिंशत् २८

शुष्माश्शविष्ठाः श्रवाः श्रीताः शिप्राश्शोकाश्रायाश्शाकाश्शायाश्शोभिष्ठा-श्शिशूलाश्शापथाश्रथ्नास्तमास्तोमास्तव शुक्रा गृभ्ना तिविश्रितामाश्श्या-वाः कविशस्ता त्रिंशतास्सुशंसा ऊर्मिश्शाम्याश्शूरानमं हिष्ठापरश्शिवाननः परश्शुभ्रानयातं विश्वनपरस्त्रयोविंशतिः २९

सौधन्वनास्सेनास्तोकास्सिंहास्सास्नास्सर्गासु संशिता सोमा स्वा स्तामा-स्सुवाना स्वना निषत्तस्सस्रास्सूद्यायास्सुभर्वास्सुरायाः प्रसूनृतानरः प्रस्प-न्द्राजभिस्थिरा भवतु तास्त्वा सर्वाश्च स्या अद्रुहो नो मसीषा स्वार्हस्स्पृष्टा देवपरस्थामप्रति घर्मे पूर्वस्स ध्रीचीनानि परस्तोम्यानभूत्परस्सत्या न सन्ति चाकूतिर्युयुधः पूर्वस्सुतास्तुतास्सहा इत्येते अनिङ्ग्यान्तस्सा इङ्ग्यातस्त्रय-स्त्रिंशत् ३०

हिमाहवमाना हूयमाना हिन्वाना हर्याहुवाना ह्वृताहयाहेत्या वीरहव्याश्च हादीयद्रश्मानो हिरण्ययाविहोत्रा हिता अनिङ्ग्यान्तो वृष्णो नमसा वाता पर्जन्यापरो हस्ताः पञ्चदश ३१

इति शमानशिक्षामूलं समाप्तम्

व्यालि शिक्षा

श्रीमन्तौ श्रीनृहरिचरणावात्मनो न्यस्य चेत-
स्यृग्वेदाष्टौविकृतिविवृतिं वैदिकश्लोकनीयाम्
व्याड्याचार्यानुमति मधुसंसूदनाख्यो गुरुश्री-
कृष्णद्वैपायनतनुभवो मस्करी चर्करीति १

महाकृतिरियं मम प्रकृतिनिर्मला हारिणी
सुधाविमतिकारिणी विशयहारिणी सेविनाम्
वचस्यमपहारिणी परविपश्चितामन्वहं
मनोभुवि विहारिणी भवतु वेदविद्याविदाम् २

जटामालादण्डरेखारथध्वजशिखाघनाः
क्रममाश्रित्य निर्वृत्ता विकारा अष्ट विश्रुताः ३

द्विपदादिक्रमाः पञ्च प्राक् क्रमाद् व्युत्क्रमात्ततः
पुनः क्रमादुच्चरिता जटात्वं प्रापिता बुधैः ४

अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा
संक्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः क्रमाः ५

आकारगर्भत्रिपदक्रमेष्वाकारपूर्ववत्
पुनरुक्तं पदद्वन्द्वं त्रिक्रमे द्विपदभ्रमम्
हेतुर्मेव प्रवृत्तत्वाज्जटाभावं न चार्हति ६

सानुस्वाराकारगर्भत्रिक्रमप्रभृतौ यथा
द्विक्रमत्वभ्रमं हन्तुं मध्यस्थपदवेष्टनम् ७

जटायां क्रमयोः प्रातिशाख्यलक्षणलक्ष्यता
व्युत्क्रमे सा मता नैव तत्र व्याकरणं मतम् ८

षत्वणत्वे दत्वगत्वे ह्रस्वतां दीर्घतां तथा
विसृज्य संहिताधर्मान् व्युत्क्रमे पदवत् पठेत् ९

संहितागत ओकारः पदमौकारतां व्रजेत्
क्वचित् स व्युत्क्रमे वाच्य औत्त्वेनैव जटा भवेत् १०

क्रमेऽवसानस्यान्त्यत्वादाद्यस्य व्युत्क्रमेन्त्यतः
तयोरावर्तनं युक्तं न मध्ये त्रिक्रमादिके ११

क्रमाणां त्रिक्रमादीनां व्युत्क्रमे मध्यमं पदम्
अप्यनावर्तितं धर्मं पदस्य प्रतिपद्यते १२

मध्यं पदं बहिष्कृत्वा पूर्वोत्तरपदैक्यतः
विहितं पदमेकं यत्तद्विलोमजटाविधौ १३

प्रवर्तितपदात् पूर्वं भवं त्यक्त्वा बहिष्कृतं
ब्रूयादथ शुनःशेपमेकीभावयुतं पदम् १४

ओदन्तानां निपातानां विलोमेस्ति प्रगृह्यता
ओदन्तसंबोधनानां व्युत्क्रमे न प्रगृह्यता १५

ईकारान्तास्त्र्यक्षराश्चेवान्ता नैव प्रगृह्यकाः
ईदूदेदोदन्तशब्दा इत्यन्तास्त्र्यक्षरा अपि १६

प्रगृह्या एव जायन्ते संहितासंध्यभाविनः
ईदूदेतो द्विवचना ओकारास्तु तथा नहि १७

उः प्रगृह्यत्वमेत्येष मदनादिर्वतां स्वरे १८

उकारः प्राक्तनोकारेणैक्यादेव नपूर्वकः
व्युत्क्रमे नु उ इत्यत्राप्येति वादेशमञ्जसा १९

परेप्युकार ओकार आव औकारलोपिनः
वकारो लुप्यतेन्यस्मिन् लुप्यते न स्वरेपरे   २०

त्र्यक्षरान्तप्रगृह्याणामुकारामन्त्रितस्य च
विलोमे पदसन्धौ तु प्रगृह्यत्वं न विद्यते इति

उकार ओकारभावं गतोपि स्यात् प्रगृह्यकः   २१

यत्राकारोवगृह्यत्वे दृश्यते व्युत्क्रमे तु सः
इकारेणैक्यमापन्नस्तत्रैव पररूपवान्   २२

आद्यं पदद्वयं शुद्धमुत्तरं तु पदत्रयम्
अधिकं वाथ सर्वं वा समयोर्धर्चमुच्यते   २३

तत्रादिमे पदद्वन्द्वे जटां कृत्वा जटीकृते
द्वितीयं समयाद्यं च संयोज्योक्त्वा जटां ततः   २४

सर्वस्मिन्नुत्तरेर्धर्चे समये संहितां पठेत्
पदत्रयादौ समये शुद्धस्याद्यपदद्वये   २५

संहितामवधीकृत्य ब्रूयाच्छुद्धं पदं यदि
एकमेव तदा शुद्धावध्युक्त्वा संहितां ततः   २६

शुद्धमन्त्यमुपान्त्यं च समयस्यान्तिमं पदम्
योजयित्वा जटामुक्त्वा पदं शुद्धं च वेष्टयेत्   २७

आद्यान्त्ये एव संशुद्धे यत्र तत्र पदे इमे
समयस्यादिमान्त्याभ्यां संयोज्य कथयेज्जटाम्   २८

आद्यमध्ये एव शुद्धे पदे द्वे यत्र तत्र तु
आद्ये तल्लग्नसमयस्याद्योपेते जटाविधिः

समयस्योत्तरस्यादियुक्ते मध्ये जटाविधिः   २९

यत्र प्राक्समयस्तत्र शुद्धांशाद्यद्वयावधि
संहितां संपठन्नेव विदध्याच्छुद्धयोर्जटाम्   ३०

यत्राद्यांशो भवेच्छुद्धः समयश्चोत्तरांशकः
पूर्वांशान्त्ये तत्र पश्चात् समयाद्यपदेन च
योजयित्वा जटां तत्र जटाविकृतिकोविदः   ३१

प्लुतिः श्रुता व्युत्क्रमेपि संहितायां पदे क्रमे
जटायां स्वरिताः सप्त प्रवर्तन्ते विलोमके   ३२

तिरोविरामोथ तैरोव्यञ्जनः पादवृत्तकः
जात्योभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टा इति ते स्मृताः   ३३

तिरोविराम उच्चैकाक्षरसर्गमुखो मतः
प्र स्तुतं च प्र चेत्यादौ तिरःपूर्वो विरामकः   ३४

उपसर्गेतरोदात्तप्राक् तैरोव्यञ्जनः स्मृतः
स उक्तो व्युत्क्रमे हीळे पुरोहितमिति क्रमे   ३५

विवृत्तिः स्वरितः पादवृत्तनामाभिधीयते   ३६

जात्यः स्वारः स विज्ञेयोऽपूर्वो वा नीचपूर्वकः
यो वान्तो वा यकारान्तः क्व यूथ्यस्तदुदाहृतिः   ३७

परनीचाकारगर्भावपूर्वौ नीचपूर्वकौ
एदोतौ स्तोऽभिनिहितौ तेऽमा सोऽयमुदाहृतिः   ३८

उकारो वाथवेकारः पूर्वो वा नीचपूर्वकः
उदात्तश्चानुदात्तेन दीर्घेणोत ह्रसीयसा

योगाद्वो योऽथ तौ क्षैप्रौ न्यूषु न्वस्येत्युदाहृतिः ३९

अपूर्वो नीचपूर्वो वोच्च इर्हस्वो ह्रसीयसा
इनायुक्प्रश्लिष्टतामाभीदं वीदमुदाहृतिः ४०

चतुर्विधानां कम्पानां मध्ये यः कोपि वा भवेत्
कम्पो वा तदभावो वानुक्रमे संक्रमे समः ४१

सार्धद्विमात्रकालाप्तौ जात्यक्षैप्रावदीर्घकौ
मात्राद्वयं पूर्वभागे स्यात् पश्चादर्धमात्रिका ४२

दीर्घगौ क्षैप्रजात्यौ प्रश्लिष्टाभिनिहितौ तथा
चतुर्मात्राकालवन्तोनुदात्तोदात्तनीचकाः ४३

सार्धद्विमात्राकालाप्तो भाग आद्योनुदात्तकः
मात्राकालो मध्य उच्चो नीचोन्त्यः सार्धमात्रकः ४४

जात्यादीनां कम्पनं स्यादुदात्ते स्वरिते परे
पूर्वं यतोभिनिहितादुदात्तं दृश्यते पदम्
तत्र नीचोच्चनीचात्मा कम्पः कार्यो न सर्वथा ४५

चतुर्विधाश्च स्वरिताः कम्पं प्राप्ता निमित्ततः
अनुक्रमादिरूपायां जटायां वाच्यतां गताः ४६

ब्रूयात् क्रमविपर्यासादर्धर्चस्यादितोन्ततः
अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते ४७

पदोत्तरां शिखामेव जटामार्याः प्रचक्षते ४८

क्रमादिद्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत्
पृथक्पृथग्विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ४९

ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति
वर्गे वा ऋचि वा य स्यात्पठितः स ध्वजः स्मृतः ५०

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्
अर्धर्चादेवमुक्त्वोक्तैः क्रमदण्डोभिधीयते ५१

पादशोर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ५२

शिखामुक्त्वा विपर्यस्य पुनस्त्रिपदमुच्चरेत्
शिखाजटा घनः प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ५३

इत्यष्टौविकृतीनां स्वरूपकथनं मया विरचितं यत्
तेन विष्णुर्जिष्णुः प्रीतो भवतात् भवानि परशुः ५४

इति श्रीमधुसूदनविरचिताष्टौविकृतिविवरणं समाप्तम्

स्वरव्यञ्जन शिक्षा

रेफानुलोमे नियते प्रश्रिताकामयोः क्रमे
रलोष्मोपहितोर्ह्रस्वो ङनवर्जं परिपन्नगे १

अभ्यासे त्रीति संख्यायास्तृतीयतिसृवर्जितः
रिणच्छ्रितो रिपुः क्रिमिः क्रिविः व्रिशो रिशादसः २

त्रिविष्टित्रिष्टुजातस्य त्रिपद्यस्त्रिस्त्रिधात्रितः
श्रीस्त्रीप्रयोक्तुयस्त्रिंशत्क्रिविरादिषु सोपदा ३

रिषोथ रिषतो रिश्यश्श्रितः सप्तकवर्जितः
यकारे च रिशोक्तौ च आदौ चानुपदा रिपुः ४

रिणग्रिष्टं रिरिक्षांसो रिहतेऽथ रिशादसः
इत्युक्तं व्यंजनं सर्वमिदानीमुच्यते स्वरः ५

इति प्रथमो वर्गः

विवृत्तिक्षैप्रभुग्नानि पुरा रेकोऽपिवा यदि
विक्रमो नाप्यनुस्वार ऋकारः स स्फुटस्वरः १

संयोगाच्च परः पूर्वः संयोगे व्यंजनोपधः
व्यंजनं वर्जयित्वैकहसनामपमं त्रिणः २

व्यंजनान्तं पदं पूर्वे सोमधे पुरतःस्थिते
यकारोदयसंख्यानात् क्लिविवर्जं स्वरो भवेत् ३

आस्वसद्येति पटिता त्रिष्विति द्वादशस्वराः
ये चान्ये व्यंजनपराः संदिग्धास्ते स्वराः ४

इति द्वितीयो वर्गः २

रिवर्णोऽनुलोमादौ विवृत्त्यादिप्रसंगतः
नाभ्यासे ह्वैप्रता प्राप्तेति शब्दत्रय इत्युत १

रिणन्तिरेक इत्यादौ वृणक्ते रेफनिश्चयात्
अरिमृधश्चररिपुर्दौर्णां मात्क्रिमिरश्विना २

क्रिविं दशव्रिशोदैवन्देवो मर्दरिशादसः
मर्त्यं रिषो रीषतो नरिष्येद्धौरी अधिश्रितः ३

प्रवोभ्रियंत इत्यादौ रिङ्शयग्लिङ्क्विति स्मृतेः
बुद्ध्यो रिषे रेषणं नेत्रेच्छादेरिच्यते क्विप ४

सावेकाचस्तृतीयादिरित्येकार उदात्तभाक्
रिफते ककुभो रेफो रलयोरेकतास्मृतेः ५

इति तृतीयो वर्गः

विवृत्त्यादौ स्वरे रेफोऽनुलोमादिप्रसंगतः
संयोगाश्च परो व्याप्तेर्वंगृदस्य स्त्रिभिर्यथा १

गर्मेति गर्दते सिद्धः प्रकृत्यनुपपत्तितः
गृदेतीतरयामेच्चोरणं गर्ददवंशृदः २

स्तृभिस्तृणातेस्तृणोतेर्णास्तृतेत्यकृतेतिवत्
संयोगे वृद्धमित्यादिवर्धन्यादिषु निश्चयात् ३

तृष्वितित्विप्रनामेदतृष्येतरुपमावलात्
वृकादयश्च विवृता ज्योतिष्कादिनिरेचनात् ४

इति चतुर्थो वर्गः

सर्वोपधश्च स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी ते पुरा रेफसंधयः १

रेफोदयो लुप्यते

द्राघितोपधा ह्रस्वस्य

अकामनियतावुभाविमौ

विसर्जनीय आकारमरेफी घोषवत्परः

ओकारं ह्रस्व पूर्वः तौ सन्धो नियतप्रश्रितौ २

निनृतिः न क्रमतः तदृतं
नाप्यनुस्वारः समृतुभिः ३

संयोगश्च परः वृंगदस्य संस्कृतः
पूर्वसंय्योगे व्यञ्जनोपध इति कस्मान्नरिष्यमकदा चन ४

इति पञ्चमो वर्गः

आसुसद्य नृषु यदन्ने प्राचा
जिह्वं ध्वंसयन्तं नृषु यदन्नेति
त्रीणित्विषी समन्तोऽध्वस्यैव
वियस्यते पृथिव्यां योऽस्मान्नं १

वातोपधूतोरध्वं वृत्रं वाजिन्तम
अयेति द्वादशनृष्वस्वरेणय
दूमध्यमर्धं वीरस्यातप्ततनूर्
यन्ते राजन् मैनमग्ने शृतं यदा २

ददर्शन् रतेति सप्रश्रृत
स्वरेण यथा कवर्गे वृका मृगः ३

ऋघायमणोऽवित्रेकेऽग्निगुरिति

प्रसादसंधियं व्यंजनम् ४

चवर्गे ऋचा इच्छन्ति ऋजुरिंजसेरिति चाथ ५

इत्यांभ्याससन्धिग्धं व्यंजनं
टवर्गे मृर ऋणानि रिरिगिति संचितो रेफः
तवर्गे ऋतं वृथाददूदरेण
ऋषक् त्रित इति संचितो रेफः ६

अन्तस्थास्वजागृजागृविं त्रिविष्टिधाद्विति रेफः ७

संख्यार्थत्वात्
युष्मासु ऋष्यः
रिशादस इति संचितो रेफः
ऋष्टयो रिषमिति रेफः ८

बृसयस्य बृहत् बृहस्पतिः ककारादिः पकारादिश्चकारादिश्च यो
भवति अन्तस्था यरलवाः ककारादि व्यंजनं वहिः ९

इति षष्ठो वर्गः

स्वरव्यञ्जनशिक्षासमाप्ता

शैशिरीय शिक्षा

हरिः श्रीगणपतये नमः अविघ्नमस्तु
गजाननाय श्रीशाय सर्वविघ्नप्रणाशिने
नमो गणेशरूपाय विष्णवे दशबाहवे

जगत्संभूतिसंरक्षा संहारैकविनोदिने
नमो भगवते तस्मै चिदानन्दाय विष्णवे

मुद्गलो गालवो गार्ग्यः शाकल्यः शैशिरस्तथा
पञ्चैते शौनकाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तकाः

शैशिरस्य तु शिष्यस्य शाकटायन एव च
सर्वज्ञं सर्वकर्तारमाचार्यं तु प्रणम्य च

शैशिरोऽहं प्रवक्ष्यामि शाखाया लक्षणं विधिम्
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः

प्राकृते संस्कृते वापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारस्तु यमाः स्मृताः
अनुस्वारो विसर्गश्च ळकारश्च तथैव च

दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो नासिक्यं रङ्गमुच्यते
उच्चारणविशेषेणात्राक्षराश्रयमुच्यते

द्विविधं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमेव च
अकारादिः स्वरो ज्ञेयः कादि व्यञ्जनमुच्यते

द्विविधश्च स्वरो ज्ञेयो नासिक्यः सानुनासिकः

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचयस्तथा

कादीनां पञ्चवर्गाश्च स्पर्शा इति हि संज्ञिताः
दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो डढयोः स्वरमध्ययोः

वर्गाणां प्रथमा वर्णा द्वितीया ऊष्मसंज्ञिताः
हकारवर्ज्याश्चाघोषाः शिष्टं घोषवदुच्यते

नासिक्याः पञ्चमा वर्णा अनुस्वारस्तथैव च
चत्वारस्तु यमाः प्रोक्ता अव्यक्ताः सानुनासिकाः

चतस्रो यादयोन्तस्था नासिक्या अप्यरेफिकाः
ऊष्माणः शादयश्चैव चत्वार इति कीर्तिताः

जिह्वामूलीय इत्युक्त उपध्मानीय एव च
कपाश्रितोष्मजातौ च विसर्गस्य च संभवौ

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति स्वराः कालेन संज्ञिताः
सन्ध्यक्षराणां कालश्च दीर्घःप्लुतो न मात्रिकः

उच्चारणविशेषेणात्राक्षराश्रयमुच्यते
व्यञ्जनं त्वर्धमात्रं स्यात् स्वरभक्तिस्तथैव च

संयोगे पादमात्रा स्यात् स्वरभक्तिः प्रकीर्त्यते
ह्रस्वात् परस्त्वनुस्वारस्त्रिपादः परिकीर्तितः

स च ह्रस्वस्त्रिपादः स्याद् द्वावेतौ सममात्रिकौ
दीर्घात् परस्त्वनुस्वारः पादमात्रः प्रकीर्तितः

स च दीर्घः सपादः स्याद्वर्णकालो निगद्यते
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च
अकुहाः कण्ठजाः प्रोक्ता उपध्मानीय ओष्ठजः

उपू ओष्ठ्यौ विजानीयाद्वो दन्त्योष्ठ्यस्तथैव च
ए ऐ तु कण्ठताल्व्यौ ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ

स्पर्शानां करणं स्पृष्टमन्तस्थास्वीषदुच्यते
स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्

संवृतं चेत्यकारस्य सर्ववर्णो निगद्यते
उच्चारणविशेषेणात्राक्षराश्रयमुच्यते

अनुस्वारे विवृत्यन्ते विरामे चाक्षरद्वये
ओवर्णे च उवर्णे च पवर्गे च पृथक् पृथक्

ओ औ उवर्ण इत्येषामनुस्वारपवर्गयोः
विरामे च विवृत्तौ च मध्ये च व्यञ्जनद्वये

द्विरोष्ठौ तु विगृह्णीयाद्वकारे त्वधरं तथा
सुऊतयो भ्रातुः पुत्रान्धेनुं सोमः
प्र सुष्टुतिः यन्मयोभु उदीरय पुपुष्वान्
मोष्टवो असमा बभूवुः श्वो वोचेमहीत्येतादृशं निदर्शनम्

ओ औ उवर्ण इत्येषां व्यञ्जनस्य च संगतौ
सकृदोष्ठौ विगृह्णीयान्नान्यश्चेन्मध्यगः स्वरः

द्विषो युयोतु यूयुविरित्येतत्तन्निदर्शनम्
कतवा यत्र दृश्यन्ते सन्धिस्थानेषु नित्यशः

स्ववर्गेण नियुक्ताश्च वीरन्तत्रैव कारयेत्
हिङ्कृण्वती तत्ते भद्रं गां भजन्त निदर्शनम्

स्पर्शानां पञ्चमैर्योगे भवन्तीह यमाः स्मृताः
अयः पिण्डेन तत्तुल्यं घनबन्धाः प्रकीर्तिताः

सः पलिक्नीरग्निर्यज्ञं पत्निर्विघ्न दध्मात्मानं
पाप्माजगृभ्मागृभ्णामित्येतन्निदर्शनम्

स्पर्शास्त्वपञ्चमाश्चैवमन्तस्थाभिश्च संयुताः
दारुपिण्डेन तत्तुल्यं श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः

शत्रुं सख्यमग्र्यं कृच्छ्रं क्व वज्रं यज्वा राष्ट्रयति
प्लायोगिर्विद्धिर्मेढ्रंवाध्र्यश्चेति निदर्शनम्

वकारस्तु नकारेण णकारेण च संयुतः
श्लथबन्धः स विज्ञेयो दुस्पृष्टश्चात्र चोच्यते

भूरिदाव्नः एवयाव्नः प्रातर्याव्णः दधिक्राव्णः
ईळे द्यावापृथिवीमीळ्हे सप्तिरित्यत्र तु निदर्शनम्

संयोगे शषसाः पूर्वे परं चेदनुनासिकम्
ऊर्णापिण्डेन तत्तुल्यं श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः

अश्नोतु विष्णुर्घृतस्नूकार्ष्मेवेति निदर्शनम्
परस्परस्तु संयोगः स्पर्शानां संभवेद्यदि

तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामे व्यञ्जनस्य च
वाग्देवीविट् कुलाद्विभ्राड् बृहदारैक् पन्थाम्
यद्घ्नन् त्रिष्टुब्गायत्री अस्मादनुष्टुबिति निदर्शनम्

नकारान्तं पदं पूर्वं यवकारे परे पदे
असंयुतं तु विज्ञेयमुभयोर्व्यक्तिरिष्यते

संयुतौ यवकारौ चेदृकारः परतो यदि
संयुतं त्वत्रविज्ञेयं नोभयोर्व्यक्तिरिष्यते
अनुस्वारस्वराद्यस्तु संयोगादिर्द्विरुच्यते

ऊष्मा चेत्प्रथमौ ज्ञेयौ लात् स्पर्शो रपरस्तथा
त्वं श्रद्धाभीरथं स्वस्ति वज्रमग्रमात्वारथं

आद्वाभ्यामीध्यस्व विभ्वीस्सहस्कृत
कश्छन्दसां पश्चात् सुष्टुभस्तिष्ठन्ति शुल्काकस्तदस्ता

दिवस्परि शुल्का उल्कामिव गल्दयामर्च्चतिवर्ध-
न्तान्दितं पुनर्यन्धपूर्वमैर्थश्च तदत्र तु निदर्शनम्

यद्यूष्मानुपधो युक्तः स चेद्यन्तस्थया पुनः
तस्यैव क्रमणं कार्यं श्यावाः स्वाहा श्रिये ह्वये

नटाभ्यां से परे मध्ये तकारः संप्रजायते
नतयोर्ले चवर्गे च सवर्णः स्यात् परस्य तु

त एवादुकहेमञ्च वृत्तश्चाकारः श्रूयते
आपः क्षिप्तं च यच्छब्दं प्रथमोच्चारणलक्षणम्

ससवान्त्सन्त्स्तूयसे विराट्त्सम्राट् यस्मिँल्लोके
नृञ्ज्ञातैरिति तल्लोकमस्माच्चेति निदर्शनम्

अनन्त्याः प्रथमा वर्णा घोषसंज्ञे परे स्थिते
वर्णा द्वितीयानुच्यन्ते उच्यन्ते वर्णवेदिभिः

द्वयोः पादुकहेमञ्च वृत्तश्चाकार श्रूयते
आपः क्षिप्तं च यच्छब्दं द्वितीयोच्चारणलक्षणम्

वृख्षे वृख्षे संवथ्सरं त्वान्थ्सारि तमफ्सन्त चमथ्सरः
मथ्स्यपायीत्येतत्तु निदर्शनम्

यथासौ मत्तमातङ्गः पदात्पदमवक्रमी
एवं पदं पदस्यान्ते दर्शनीयं पृथक् पृथक्

रलौ स्वराद् यत्र पूर्वा ऊष्मसंज्ञे परे स्थिते
पूर्वस्वरस्य संभाव्या स्वरभक्तिः प्रकीर्त्यते

अदर्शि शीर्षा अग्निर्होता सर्सृते च न जळ्हवः
शतवल्शोऽर्षा णोऽर्षन्नेतदत्र निदर्शनम्

व्यञ्जनान्तेषु युक्तेषु सैव स्यात् पादमात्रिका
शीर्ष्णःशीर्ष्णः प्रसर्स्राणः तर्ह्येवैतन्निदर्शनम्

स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानः त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत्
इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषन्तथैव च

यकाररेफावित्येता वृकारेण च संयुतौ
ओष्ठौ तत्र न कंप्येते क्षिप्रमेतत्प्रचक्षते

प्र कृतान्यृजीषिणः वज्रयृचीषमः शम्यृक्वाणः
निर्ऋृथन् निर्ऋृतेश्चापि निदर्शनमितीदृशम्

विसर्जनीयस्य यदा कपयोः परतः स्थितिः
न संहितायां भवत ऊष्मजातौ परिग्रहे

ज्योतिष्कृद्यातं छर्दिष्पाविममञ्जस्पामुभये
हविष्कृतं पथस्पथ इत्यत्र तु निदर्शनम्

नीचैः स्वरोऽनुदात्तः स्यादुच्चैश्चोदात्त उच्यते

स्वरितं तत्समाहारस्तदैक्यं प्रचयः स्मृतः

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उच्यते
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वस्मिन् प्रचयस्तथा

इमं मे गंगे यमुने सरस्वति निदर्शनम्
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च

लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव च
शुक्लमुच्चं विजानीयात् नीचं लोहितमुच्यते

श्यामं तु स्वरितं विद्यादग्निरुच्चस्य देवता
नीचे सोमं विजानीयात् स्वरिते सविता तथा

उदात्तं ब्राह्मणं विद्यान्नीचं क्षत्रियमुच्यते
वैश्यं तु स्वरितं विद्यादुदात्तन्तु भरद्वसुः

नीचं गौतममित्याहुर्गार्ग्यं तु स्वरितं विदुः
विद्यादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रैष्टुभमुच्यते

जागतं स्वरितं विद्यादेतदेव नियोगतः
मध्ये तु कंपयेत् कंपमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्

द्विगुणं वर्णकालाच्च पादः कंपार्थ इष्यते
अनुदात्तमुपादाय स्वरितं ह्यवलंबयेत्

पुनर्निहतमागच्छेद् एष कंपविधिः स्मृतः
क्व१वोऽश्वा युजानो३ऽस्माभिस्त्वां ही३न्द्रेति निदर्शनम्

सरङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्
उदात्तः पूर्वभागस्तु परभागो निहन्यते

उदात्तकम्प इत्युक्तः कुत्रचिच्चापि दृश्यते
शची३पतिन्तनू३नपात्स्थानान्न निदर्शनम्

क्रमकाले रथानान्न संहितावन्न कंपयेत्
नीचस्वरितमेवात्र एष कम्पविधिः स्मृतः

स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः
नाभ्याहन्यान्न निर्हन्यान्न गायेन्न च कम्पयेत्

यथैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवैतान् समापयेत्
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन्

सममुच्चारयेद्वर्णान् हस्तेन च मुखेन च
स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वयन्त युगपद् भवेत्

हस्ताद् भ्रष्टः स्वराद् भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते
न करालो न लंबोष्ठो नाव्यक्तोनानुनासिकः

गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति
प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ

प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान् वक्तुमर्हति
यथा व्याघ्री हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत्
संहितानयते सूर्यं पदानि शशिनः पदम्

क्रमो विनयते सूर्यं यत्तं पदमनामयम्
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति

हस्तेनाधीयमानश्च स्वरवर्णान् प्रयोजयेत्

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं समश्नुते
यथा वाणी तथा पाणी रिक्तन्तु परिवर्जयेत्

यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति
उच्चौ निषादगन्धारौ नीचावृषभधैवतौ

शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः
उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिष्टमूर्धा
अन्त्ये च मध्ये च स्वरितं धृतश्च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव

आकाशस्था यथा विद्युत्स्फटिके मणिसूत्रवत्
एष छेदो विवृत्तीनां यथामात्रविचक्षणः
वत्सानुसृतार्धमात्रा तथा वत्सानुसारिणी

पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा दीर्घमध्या पिपीलिका
प्र व एकोऽर्वाञ्चो अद्यरथं हिरण्यप्रउगम्

धृतव्रता आदित्याश्चैतत्तत्र निदर्शनम्
स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत्

इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च
न च स्वरति पूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथं चन

न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते
पराङ्गस्य तु यत् पूर्वे पूर्वाङ्गस्य तु यत् परम्

उभयार्धार्धसंयोगे स्वारं कुर्याद्विचक्षणः
दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरेत्तद् बलवान्नृपः

दुर्बलं व्यञ्जनं तद्वद्धरेद् बलवान् स्वरः
मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदिहाक्षरम्

तस्यान्ततोर्धमात्रां वै मात्राधिक्यं तथैव सा
ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः
स्वराः कम्पाश्च रङ्गाश्च ये यत्कालाः स्वभावतः

वर्धन्ते प्रोच्यमानास्ते क्षिप्रयत्ने विवक्तरि
यकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूत्तरः

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः
पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च

जः शब्द इति विज्ञेयो अन्यत्र य इति स्मृतः
एकमक्षरमेतच्च च पदान्तवत्

माधुर्यं च न चाव्यक्तं व्यक्तं च न च पिण्डयेत्
सनाथस्येव देशस्य न वर्णास्संकरं गताः

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः
अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः

माधुर्यमक्षरव्यक्तं पदव्यक्तं तु सुस्वरम्
धैर्यं लघुसमायुक्तं षडेते पाठके गुणाः

राक्षेति प्रथमो ज्ञेयः रुना इत्यपरो भवेत्

यमास्तत्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः

प्रथमोत्तमवर्गीये वर्ग्यान्त्यैस्सह संगते
नासिक्यं गुरुमुच्चार्यं यमस्थानगतं वदेत्

नादस्तु श्रूयते घोषाद्विरामाद् द्वित्वतस्तथा
अनासिक्योऽथ नासिक्यो जायते वर्णरूपतः

दध्यङ् ह परमे व्योमन् वीर्यं चेति निदर्शनम्
नकारस्य पदान्तस्य स्वरे रेफो विधीयते

लोपस्त्वाकारपूर्वस्य सशौ तु तचयोः परे
सखी ँर्यान् उत् पणी ँ र्हतम्

तादृशं रञ्जयेदङ्गं सर्वं नासिक्यसंगतम्
लाक्षारक्तं यथा तोयं नकाराङ्गस्वरं तथा

सर्वरङ्गं विजानीयाद्वन्ध्रूँरिति निदर्शनम्
हृदयादुत्थितं रङ्गं कांस्येन समसुस्वरम्

मात्रिकं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम्
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्यभिधीयते

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव श्वेदया
लुप्ते नकारे यत् स्वरं रञ्जन्ति शौनकादयः
आदिसर्वरङ्गमिति प्रोक्तं न त्वा भीरिव विन्दतीँ३

सप्त स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम्
जात्यः क्षैप्रोभिनिहितस्तैरोव्यञ्जन एव च
जात्यः स्वरः सजात्येन श्रुष्ट्यग्ने क्षैप्र उच्यते

तेऽवर्धन्ताभिनिहितस्तैरोव्यञ्जन ऊतये
तिरोविरामो विष्कभिते प्रश्लिष्टो हीन्द्रगिर्वणः

पादवृत्तः क ईं वेद स्वरास्सप्तैवमादयः
जात्यादिः पादवृत्तान्तः स्वरितश्च स्वरास्त्रयः

उदात्तः पूर्वसन्धौ यो नीचैरभिपदे स्थितः
अनुदात्तः परः शेषः शाकलाद्यैः प्रचोदितः

तस्यैवोदात्तश्रवणं कम्पस्थानेऽर्धमात्रकम्
कृत्रिमे तु पदान्ताद्योर्बहुधा ऋक्षु भिद्यते

लोपागमविकारादि विशेषेण त्वृचि क्रमात्
यत्र त्रिंशत् समाम्नातास्संयोग उपयोगिनः

वर्णा ऋग्वेद आचार्यैः स्पर्शान्तस्थोष्मभेदतः
त्रीणि त्रिषु त्रिधातूनि यत् किञ्चिदुपरि श्रुतम्

अन्तरिक्षं पुरीष्यं च एतद्विवृतलक्षणम्
बहिश्श्रितः पृथग्दृशश्श्मकदृषिर्वृषबः बृहन्त्रिषु
वर्षाण्येतत् संवृतलक्षणम्

स्पर्शाणां तु सह स्पर्शैः संयोगो यो भवेन्मिथः
पूर्वस्य सन्धृतिर्वक्त्रे न तु तस्येष्यते श्रुतिः

परस्परं तु संयोगः स्पर्शानां संभवेद्यदि
तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामे व्यञ्जनस्य च

ककुद्मान् यद्घ्नन्भिनद्मीत्यत्र दार्णस्य सन्धृतिः
अग्निः पलिक्नीः श्वघ्नीव ध्रियन्ते गकघाक्षराः
वाग्देवी वाक्पूता विट्कुलाद्विभ्राड्बृहदारैक्

पन्थां यद्घ्नन् त्रिष्टुब्गायत्र्यर्वाक् षळस्मादनुष्टुबिति
निदर्शनम्

स्पर्शास्त्वपञ्चमाश्चैवं स्पर्शानां संभवेद्यदि
स्वतृतीयानवाप्यन्ते पञ्चमे पञ्चमस्तथा

वर्गादिर्यत्पदान्तः स्यात् परयोस्त्रिचतुर्थयोः
स्वतृतीयमवाप्नोति अन्तस्थाभिश्च संयुतः

वर्गाणां प्रथमो वर्णः पञ्चमे सार्ववर्णिके
उदये पञ्चमस्य स्यात् न चकारः पदान्तगः

अर्वाग्देवा विभ्राड्बृहत् बृहद्भिर्वाजैस्त्रिष्टुब्भिः
अर्वाग्रथं सम्राड्विभ्वीर्गोमद्यूयमुद्रेभश्च

अर्वाङ् नराविराण् मित्रावरुणयोः श्रमन्नोत
त्रिककुम्निवर्तदिति चाप्यत्र तु निदर्शनम्

पदान्तीयाच्च वर्गादेर्हकारो यः परो भवेत्
पूर्वस्यैव चतुर्थो यो हकारस्तं समाप्नुयात्

प्रथमं तु हकारश्च तच्चतुर्थमवाप्यते
स्वतृतीयमवाप्नोति पूर्ववर्णस्तथा हि सः

ऋधग्धुवेमसम्राड्ढन्ताकद्धनूनं त्रिष्टुब्भिताः
चकारो न पदान्तोस्ति अतोसौ नोपदिश्यते

मकारस्य पदान्तस्य रेफोष्मसु परेषु च
अनुस्वारो भवत्येव पदमध्यगतेष्वपि

त्वं रथं तं हिन्वन्ति त्वं शुक्रस्य तां सु ते कीर्तिम्

समानोदयोदर्कं षष्ठेऽहनिमांसमेकः पिंशति चक्षूंषि मंहिष्ठो
मत्सदेतदत्र निदर्शनम्

स्ववर्गपञ्चमश्चैव स्पर्शेषु विषयेषु च
अन्तस्थासु च ता एव मकारस्य विधिः स्मृतः

अन्त्यस्थाने मकारोऽयं पूर्वः स्पर्शे पदान्तगः
उदये तत्सवर्णः स्यात् सर्वस्मिन्ननुनासिकः
इदं कवेरिमाङ्कनामि तङ्गीर्भिर्नकिष्टङ्घ्नन्ति

य ईञ्चकार तं जानंस्तन्त्वा तान्देवास् तां धेनुम्
शन्नस्त्वं पवित्रे वामं बृहस्पते चिद्यंभगं

अन्तस्थासु परास्वेवमन्तस्थां सानुनासिकाम्
रेफं विना यामाप्नोति तामेव या परा ततः

यँ युजमिमल्ँलोगन्तव इति निदर्शनम्
नकारोऽपि लकारे तं लकारं सानुनासिकम्

यो जिगीवाल्ँलक्षमाददित्यत्र तु निदर्शनम्
त कारस्तु पदान्तीयस्तावेव लजयोर्भवेत्

अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नः यज्ञातवेदेति च
ङ नौ यौ तौ पदान्तीयौ ह ष कारे परे पदे

हषौ शुद्धौ ततो ब्रूयाच्छुद्धार्याकौ ङनौ
दध्यङ्हार्वाङ्हवामहे देवान् हुवेम महान् ह्यस्य

वातान् ह्यश्वान् दन् षळक्षमित्यत्र तु निदर्शनम्
नकारोपधहकारो यत्र यत्र विभाव्यते

नकारश्रवणं कृत्वा हकारं सन्धयेत् पुनः
नकारोपधषकारो यत्र यत्र च दृश्यते

नकारश्रवणं कृत्वा षकारं सन्धयेत् पुनः
ङकारान्तं पदं पूर्वं हकारे परतः स्थिते

ङकारश्रवणं कृत्वा हकारं सन्धयेत् पुनः
कृत्रिमे तु पदान्ताद्योः बहुधा ऋत्तु भिद्यते

लोपागमविकारादि विशेषेण त्वृचि क्रमात्
यत्र त्रिंशत् समाम्नाताः संयोग उपजीविनः

वर्णा ऋग्वेद आचार्यैः स्पर्शान्तस्थोष्मभेदतः
टकारान्तान्नकारान्तात्सकारादि परं पदम्

तत्रान्तरे तथौ स्यातां विराट्त्सम्राट् ससवान्त्सन्
चञजेषु नकारस्य ञकारः प्रतिजायते

मित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धो जहि शूर शत्रूञ्जामिम्
ङकारान्तं पदं पूर्वं सकाराद्युत्तरं यदि

पतेत्तत्र ककारोऽन्तः प्रत्यङ्क स विश्वेति यथा
ङशयोस्तु पदान्ताद्योः ककारस्त्वन्तरे भवेत्

अर्वाङ्क्शश्वत्तमन्नच्छत्वं पृथग्भावमिवोच्चरेत्
पदाद्वर्गप्रथमान्ताद्यदि शादि परं पदम्

शकारश्छत्वमाप्नोति अर्वाक्छफाविव तच्छंयोः
विपाट्छुतुद्री त्रिष्टुप्छेष इत्यत्र तु निदर्शनम्

नकारान्तं पदं पूर्वं शकाराद्युत्तरं यदि

स नकारो ञकारः स्याच्चकारश्चान्तरा भवेत्

घनेव वज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रानिति निदर्शनम्
पदान्तस्य विसर्गस्य शषसेषूदयेषु च

ततः स्वद्वित्वमाप्नोति प्रकृतिश्च विधीयते
कखयोः परयोरस्य क्वचिदूष्मा भवेत्ततः

ते तु पिण्डकृताः स्पर्शा ये कण्ठ्याः स्वरसंयुताः
सर्वेषां चोदाहरणं पूर्वोक्तं श्रूयतामिदम्

यथा योक्त्रेण संवेष्ट्य तृणं बध्नन्ति वाहकाः
एवं वेष्ट्य यकारेण वैदिकं पिण्डमुच्यते

वाध्र्यश्च सुपित्र्य वध्र्यश्वस्य सुमित्र्याः रान्द्र्या
त्र्यम्बकं कृतान्यृजीषिणः सध्र्यग्घ्यृतूंश्च
तौग्र्यः वज्र्यचीषमैष्ट्यृक्वाद्र्वन्नः
अशत्र्व१र्योरात्र्युषसेस्यृषिकृत्
जिह्वाग्रीयफलितमृकारद्वयसंयुतम्
एकीकृत्योच्चारणीयन्निस्सन्धिं वर्त्तिवर्तुलम्
प्रान्तर्ऋषयो निर्ऋत्या निर्ऋतिं निर्ऋथं सचन्ताम्
अग्निर्पूर्वेभिर्ऋषिभिराविर्ऋजीक ऋतूँर्ऋतुपते गीर्भिर्ऋणो
दुर्हणायूञ्जर्हषाणो जर्हषन्त मतिर्हृदः
पत्नीर्हषितं ज्योतिर्हृदयं च निदर्शनम्

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्
उच्चारणीयमौरस्यमेवमीप्सन्ति बह्वृचाः

ह्नादुनीञ्च ह्वयाम्यग्निं ह्लादिके ह्लादिकावति
महान् ह्यस्य ब्रह्मब्रह्माह्नाह्नेति निदर्शनम्

स्थानं कालो विकारश्च संवृतं विवृतागमौ
ईषत् स्पृष्टमघोषत्वं स्वरः कम्पस्तथोष्मता

घोषानासिक्यनासिक्या वर्णधर्मास्तु देवताः
यावन्तो यत्र ये धर्मास्तावन्तस्तत्र तान् विदुः

चतुर्मात्रस्तु षरमात्रः प्रणवः कीर्त्यते बुधैः
पूर्वे स्वरो परो नादः सममात्रः प्रकीर्तितः

अनुदात्तः स्वरो ज्ञेय उदात्तो नाद उच्यते
लक्षणं प्रणवस्येदं प्रणवो ब्रह्म कीर्त्यते

तैलधारामिवाच्छिन्नां दीर्घघण्टानिनादवत्
अवाग्जं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित्

त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिब्रह्म च त्र्यक्षरम्
त्रिमात्रादर्धमात्राच्च यस्तं वेद स वेदवित्

वेदो हि वर्णसंघातो वेदो ब्रह्मेति कीर्त्यते
तस्मात्तद्वेदवर्णज्ञो ब्रह्मलोको महीयते
छन्दः पादौ ज्योतिषं नेत्रयुग्मं
हस्तौ कल्पः श्रोत्रयुग्मं निरुक्तम्
शिक्षा घ्राणं व्याकरणं तथास्यं
वेदात्मने विष्णवेऽस्मै नमोऽस्तु

विष्णुं षडङ्गेन्द्रियमादिदेवं
वेदात्मानं पुरुषं विश्वरूपम्
सञ्चिन्त्य देवं पठते द्विजो यः
स याति विष्णोः परमं पदं तत्   ओं

इति शैशिरीयशिक्षा समाप्ता

नारदीयाशिक्षा
प्रथमः प्रपाठकः
कण्डिका १

अथातः स्वरशास्त्राणां सर्वेषां वेदनिश्चयम्
उच्चनीचविशेषाद्धि स्वरान्यत्वं प्रवर्त्तते १

आर्चिकं गाथिकं चैव सामिकं च स्वरान्तरम्
कृतान्ते स्वरशास्त्राणां प्रयोक्तव्यं विशेषतः २

एकान्तरस्वरो ह्यृक्षु गाथासु द्व्यन्तरःस्वरः
सामसु त्र्यन्तरं विद्यादेतावत्स्वरतोऽन्तरम् ३

ऋक्सामयजुरङ्गानि ये यज्ञेषु प्रयुञ्जते
अविज्ञानाद्धि शास्त्राणां तेषां भवति विस्वरः ४

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ५

प्रहीणः स्वरवर्णाभ्यां यो वै मन्त्रः प्रयुज्यते
यज्ञेषु यजमानस्य रुषत्यायुः प्रजां पशून् ६

उरः कण्ठः शिरश्चैव स्थानानि त्रीणि वाङ्मये
सवनान्याहुरेतानि साम वाप्यर्थतोन्तरम् ७

उरः सप्तविचारं स्यात्तथा कण्ठस्तथा शिरः
न च सप्तोरसि व्यक्तास्तथा प्रावचनो विधिः ८

कठकालापप्रवृत्तेषु तैत्तिरीयाह्वरकेषु च
ऋग्वेदे सामवेदे च वक्तव्यः प्रथमः स्वरः ९

ऋग्वेदस्तु द्वितीयेन तृतीयेन च वर्तते
उच्चमध्यमसंघातः स्वरो भवति पार्थिवः १०

तृतीयप्रथमक्रुष्टान् कुर्वन्त्याह्वरकाः स्वरान्
द्वितीयाद्यांस्तु मन्द्रान्तांस्तैत्तिरीयाश्चतुरः स्वरान् ११

प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थकः
मन्द्रः क्रुष्टो ह्यतिस्वार एतान्कुर्वन्ति सामगाः १२

द्वितीयप्रथमावेतौ तांडिभाल्लविनां स्वरौ
तथाशातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् १३

एतेविशेषतः प्रोक्ताः स्वरावै सार्ववैदिकाः
इत्येतच्चारितं सर्वं स्वराणां सार्ववैदिकम् १४

इति प्रथमा कण्डिका

कण्डिका २

सामवेदे तु वक्ष्यामि स्वराणां चरितं यथा
अल्पग्रन्थं प्रभूतार्थं श्रव्यं वेदाङ्गमुत्तमम् १

तानरागस्वरग्राममूर्छनानां तु लक्षणम्
पवित्रं पावनं पुण्यं नारदेन प्रकीर्तितम् २

शिक्षामाहुर्द्विजातीनामृग्यजुःसामलक्षणम्
नारदीयमशेषेण निरुक्तमनुपूर्वशः ३

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामामूर्छनास्त्वेकविंशतिः
ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलम् ४

षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा
पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः ५

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः प्रकीर्तिताः
भूर्लोकाज्जायते षड्जो भुवर्लोकाच्च मध्यमः ६

स्वर्गान्नान्यत्र गान्धारो नारदस्य मतं यथा
स्वररागविशेषेण ग्रामरागा इति स्मृताः ७

विंशतिर्मध्यमग्रामे षड्जग्रामे चतुर्दश
तानान् पञ्चदशेच्छन्ति गान्धारग्राममाश्रितान् ८

नन्दी विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती मुखा
बला या चाथ विज्ञेया देवानां सप्त मूर्छनाः ९

आप्यायनी विश्वभृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी
मैत्री वार्हती चैव पितृणां सप्त मूर्छनाः १०

षड्जेतूत्तरमन्द्रा स्यादृषभे चाभिरुद्गता
अश्वक्रान्ता तु गान्धारे तृतीया मूर्छना स्मृता ११

मध्यमे खलु सौवीरा हृष्यका पञ्चमे स्वरे
धैवते चापिविज्ञेया मूर्छना तूत्तरायता १२

निषादाद्रजनी विद्यादृषीणां सप्तमूर्छनाः
उपजीवन्ति गन्धर्वादेवानां सप्तमूर्छनाः १३

पितृणां मूर्छनाः सप्त तथा यक्षा न संशयः
ऋषीणां मूर्छनाः सप्त यास्त्विमा लौकिकाः स्मृताः १४

षड्जः प्रीणाति वै देवानृषीन् प्रीणाति चर्षभः
पितृन्प्रीणातिगान्धारो गन्धर्वान्मध्यमः स्वरः १५

देवान पितृन्नृषींश्चैव स्वरः प्रीणाति पञ्चमः

यक्षान् निषादः प्रीणाति भूतग्रामं च धैवत इति १६
इति प्रथमे द्वितीयाकण्डिका

कण्डिका ३

गानस्य तु दशविधा गुणवृत्तिस्तद्यथा
रक्तं पूर्णमलङ्कृतं प्रसन्नं व्यक्तंविक्रुष्टं श्लक्ष्णं समं सुकुमारं मधुरमिति गुणाः१

तत्र रक्तं नाम वेणुवीणास्वराणामेकीभावे रक्तमित्युच्यते २

पूर्णं नाम स्वरश्रुतिपूरणाच्छन्दः पादाक्षर संयोगात्पूर्णमित्युच्यते ३

अलङ्कृतं नामोरसि शिरसि कण्ठयुक्तमित्यलङ्कृतम् ४

प्रसन्नं नामापगतगद्गदनिर्विशङ्कं प्रसन्नमित्युच्यते ५

व्यक्तं नाम पदपदार्थप्रकृतिविकारागमलोपकृत्तद्धितसमासधातुनिपातोपस-र्गस्वरलिङ्गवृत्तिवार्त्तिकविभक्त्यर्थवचनानां सम्यगुपपादने व्यक्तमित्युच्यते ६

विक्रुष्टं नामोच्चैरुच्चारितं व्यक्तपदाक्षरमिति विक्रुष्टम् ७

श्लक्ष्णं नामाद्रुतमविलम्बितमुच्चनीचप्लुतसमाहारहेलतारवोपनयानादिभि-रुपपादनादिभिः श्लक्ष्णमित्युच्यते ८

समं नामावापनिर्वापप्रदेशे प्रत्यन्तरस्थानानां समासः सममित्युच्यते ९

असुकुमारं नाम मृदुपदवर्णस्वरकुहरणयुक्तं सुकुमारमित्युच्यते १०

मधुरं नाम स्वभावोपनीतललितपदाक्षर गुणसमृद्धं मधुरमित्युच्यते ११

शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम्
काकस्वरं शिरसिगतं तथास्थान विवर्जितम् १२

विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम्
व्याकुलं तालुहीनं च गीतिदोषाश्चतुर्दश १३

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदन्तु पण्डिताः
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः १४

इति तृतीया कण्डिका

कण्डिका ४

पद्मपत्रप्रभःषड्जऋषभः शुकपिंजरः
कनकाभस्तु गान्धारो मध्यमः कुन्दसप्रभः १

पञ्चमस्तु भवेत्कृष्णः पीतकं धैवतं विदुः
निषादः सर्ववर्णः स्यादित्येताः स्वरवर्णताः २

पञ्चमोमध्यमः षड्जइत्येते ब्राह्मणाः स्मृताः
ऋषभो धैवतश्चापीत्येतौ क्षत्रियावुभौ ३

गान्धारश्च निषादश्च वैश्यावर्धेन वै स्मृतौ
शूद्रत्वं विद्धि चार्धेन पतितत्वान्न संशयः ४

ऋषभोत्थितः षड्जहतो धैवतसहितश्च पञ्चमो यत्र
निपतति मध्यमरागे तन्निषादं षाडवं विद्यात् ५

यदि पञ्चमो विरमते गान्धारश्चान्तरस्वरो भवति
ऋषभो निषादसहितस्तं पञ्चममीदृशं विद्यात् ६

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः
धैवतस्य च दौर्वल्यान् मध्यमग्राममुच्यते ७

ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गान्धारश्चाधिको भवेत्
धैवतः कंपितो यत्र षड्ज ग्रामं तु निर्द्दिशेत् ८

अन्तरस्वरसंयुक्ता काकलिर्यत्र दृश्यते
तं तु साधारितं विद्यात्पञ्चमस्थं तु कैशिकम् ९

कैशिकं भावयित्वा तु स्वरैः सर्वैः समन्ततः
यस्मात्तु मध्यमे न्यासस्तस्मात्कैशिक मध्यमः १०

काकलिर्दृश्यते यत्र प्राधान्यं पञ्चमस्य तु
कश्यपः कैशिकं प्राह मध्यमग्रामसम्भवम् ११

गेति गेयं विदुः प्राज्ञा धेतिकारुप्रवादनम्
वेति वाद्यस्य विज्ञेयं गान्धर्वस्य विरोचनमिति १२

इति चतुर्थी कण्डिका

कण्डिका ५

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः
यो द्वितीयः स गान्धारस्तृतीयस्त्वृषभः स्मृतः १

चतुर्थः षड्ज इत्याहु पञ्चमो धैवतो भवेत्
षष्ठो निषादो विज्ञेयः सप्तमः पञ्चमः स्मृतः २

षड्जं वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभम्
अजाविके तु गान्धरं क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ३

पूष्पसाधारणे माले कोकिलो वक्ति पञ्चमम्
अश्वस्तु धैवतं वक्ति निषादं वक्ति कुञ्जरः ४

कण्ठादुत्तिष्ठते षड्जः शिरसस्त्वृषभः स्मृतः
गान्धारस्त्वानुनासिक्य उरसो मध्यमः स्वरः ५

उरसः शिरसः कण्ठादुच्छ्रितः पञ्चमः स्वरः

ललाटाद्धैवतं विद्यान्निषादं सर्वसन्धिजम् ६

नासां कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संश्रितः
षड्भिः सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ७

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः
नर्दत्यृषभवद्यस्मात्तस्मादृषभ उच्यते ८

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्ष समाहतः
नासागन्धावहः पुण्यो गान्धारस्तेनहेतुना ९

वायुः समुच्छ्रितो नाभेरुरोहृदि समाहतः
नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यमत्वं समश्नुते १०

वायुः समुत्थितोनाभेरूरोहृत्कण्ठशिरोहतः
पञ्चस्थानोत्थितस्यास्य पञ्चमत्वं विधीयते ११

धैवतं च निषादं च वर्जयित्वा स्वरद्वयम्
शेषान्पञ्चस्वरांस्त्वन्यान्पञ्चस्थानोच्छ्रितान्विदुः १२

अग्निगीतः स्वरः षड्ज ऋषभो ब्रह्मणोच्यते
सोमेन गीती गान्धारो विष्णुना मध्यमः स्वरः १३

पञ्चमस्तु स्वरो गीतो नारदेन महात्मना
धैवतश्च निषादश्च गीतौ तुम्बुरुणा स्वरौ १४

आद्यस्य दैवतं ब्रह्मा षड्जस्याप्युच्यते बुधैः
तीक्ष्णदीप्तिप्रकाशत्वाद् ऋषभस्य हुताशनः १५

गावः प्रगीते तुष्यन्ति गान्धारस्तेन हेतुना
श्रुत्वा चैवोपतिष्ठन्ति सौरभेया न संशयः १६

सोमस्तुपञ्चमस्यापि दैवतं ब्रह्मराट्स्मृतम्
निर्ह्रासो यस्य वृद्धिश्च ग्राममासाद्य सोमवत् १७

अति सन्धीयते यस्मादेतान् पूर्वोत्थितान् स्वरान्
तस्मादस्य स्वरस्यापि धैवतत्वं विधीयते १८

निषीदन्ति स्वरा यस्मान्निषादस्तेन हेतुना
सर्वांश्चाभिभवत्येष यदादित्योऽस्य दैवतमिति १९

इति पञ्चमी कण्डिका

कण्डिका ६

दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु
सामिकी गात्रवीणा तु तस्याः शृणुत लक्षणम् १

गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगाः
स्वरव्यञ्जनसंयुक्ता अङ्गुल्यङ्गुष्ठरञ्जिता २

हस्तौ सुसंयुतैधायौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ
गुरोरनुकृतिं कुर्याद्यथाज्ञानमतिर्भवेत् ३

प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीतव्याहृत्तीस्तदनन्तरम्
सावित्रीं चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ४

प्रसार्यं चाङ्गुलीः सर्वा रोपयेत्स्वरमण्डलम्
न चाङ्गुलिभिरङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेनाङ्गुलीः स्पृशेत् ५

विरला नाङ्गुलीः कुर्यान्मूले चैनां न संस्पृशेत्
अङ्गुष्ठाग्रेण ता नित्यं मध्यमे पर्वणि स्पृशेत् ६

मात्रद्विमात्रवृद्धानां विभागार्थं विभागवित्
अङ्गुलीभिर्द्विमात्रं तु पाणैः सव्यस्य दर्शयेत् ७

त्रिरेखा यत्र दृश्येत सन्धिं तत्र विनिर्दिशेत्
स पर्व इति विज्ञेयः शेषमन्तरमन्तरम् ८

यवान्तरं तु सामस्त्वृच्चु कुर्यात्तिलान्तरम्
स्वरान्मध्यमपर्वसु सुनिविष्टान्निवेशयेत् ९

न चात्र कम्पयेत्किञ्चिदङ्गस्यावयवं बुधः
अधस्तनं मृदुन्यस्य हस्तमास्ते यथाक्रमम् १०

अभ्रमध्ये यथा विद्युद्दृश्यते मणिसूत्रवत्
एषच्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्तरि   ११

कूर्मोङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दिशन् मनः
स्वस्थः प्रशान्तो निर्भितो वर्णानुच्चारयेद्बुधः १२

नासिकायास्तु पूर्वेण हस्तं गोकर्णवद्धरेत्
निवेश्यदृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् १३

सममुच्चारयेद्वाक्यं हस्तेन च मुखेन च
यथैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवैनान् समापयेत् १४

नाभ्याइत्यात्र निर्हन्यात्र प्रयोगन्न कम्पयेत्
समं सामानि गायेत व्योम्नि श्येनगतिर्यथा १५

यथाप्सु चरतां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते
आकाशे वा विहङ्गानां तद्वत्स्वरगता श्रुतिः   १६

यथादधनि सर्पिः स्यात्काष्ठस्थोवा यथानलः
प्रयत्नेनोपलभ्येत तद्वत्स्वरगता श्रुतिः १७

स्वरात्स्वरं सङ्क्रमस्तु स्वरसन्धिमनुल्बणम्

अविच्छिन्नं समंकुर्यात्सूक्ष्मं छायातपोपमम् १८

अनागतमतिक्रान्तं विच्छिन्नं विषमाहतम्
तन्वन्तमस्थितान्तं च वर्ज्जयेत्कर्षणं बुधः १९

स्वरस्थानाच्च्युतोयस्तुस्वं स्थानमतिवर्त्तते
विस्वरं सामगाः कुर्युविरक्तमतिवीणिनः २०

अाभ्यासार्थे द्रुतां बृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् २१

गृहीतग्रन्थ एवं तु ग्रन्थोच्चारणशिक्षकान्
हस्तेनाध्यापयेच्छिष्यान् शैक्षेण विधिना द्विजः २२

इति षष्ठी कण्डिका

कण्डिका ७

क्रुष्टस्यमूर्द्ध नि स्थानं ललाटे प्रथमस्य तु
भ्रुवोर्मध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्य च कर्णयोः १

कण्ठस्थानं चतुर्थस्य मन्द्रस्योरसि तूच्यते
अतिस्वारस्य नीचस्य हृदिस्थानं विधीयते २

अङ्गुष्ठस्योत्तमे क्रुष्टो ह्यङ्गुष्ठे प्रथमः स्वरः
प्रादेशिन्यां तु गान्धार ऋषभस्तदनन्तरम् ३

अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठिकायां च धैवतः
तस्याधस्ताच्च योन्यास्तु निषादं तत्र विन्यसेत् ४

अपर्वत्वादसञ्ज्ञत्वादव्ययत्वाच्च नित्यशः
मन्द्रो हि नहि भूतस्तु परिस्वार इति स्मृतः ५

क्रुष्टेन देवा जीवन्ति प्रथमेन तु मानुषाः
पशवस्तु द्वितीयेन गन्धर्वाप्सरसस्त्वनु ६

आण्डजाः पितरश्चैव चतुर्थस्वरजीविनः
मन्द्रश्चैवोपजीवन्ति पिशाचासुरराक्षसाः ७

अतिस्वारेण नीचेन अगत्स्थावरजङ्गमम्
सर्वाणि खलु भूतानि धार्यन्ते सामिकैः स्वरैः ८

दीप्तायता करुणानां मृदुमध्यमयोस्तथा
श्रुतीनां यो विशेषज्ञो न स आचार्य उच्यते ९

दीप्तामन्द्रे द्वितीये च प्रचतुर्थे तथैव तु
अति स्वारे तृतीये च क्रुष्टे तु करुणा श्रुतिः १०

श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्मृताः
तासामपि तु वक्ष्यामि लक्षणानि पृथक् पृथक् ११

आयतात्वं भवेन्नोच्चैर्मृदुत्वं तु विपर्यये
स्वे स्वरे मध्यमत्वं तु तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् १२

द्वितीये विरताया तु कुष्टश्च परतो भवेत्
दीप्तां तां तु विजानीयात्प्रथमेन मृदुस्मृता १३

अत्रैव विरताया तु चतुर्थेन प्रवर्त्तते
तथा मन्द्रे भवेद्दीप्ता साम्नश्चैव समापने १४

नाभिरते श्रुतिं कुर्यात्स्वरयोर्नापि चान्तरे
न च ह्रस्वे च दीर्घे च न चापि घुटसञ्ज्ञिके १५

द्विविधागतिः पदान्तः स्थितसन्धिः सहोष्मभिः

पञ्चस्वेतेषु स्थानेषु विज्ञेयं घुटसञ्ज्ञतम् १६

स्वरान्तराविरतानि ह्रस्वदीर्घघुटानि च
श्रुतिस्थानेष्वशेषाणि श्रुतिवत् स्वरतो भवेत् १७

दीप्तामुदात्ते जानीयाद्दीप्तां च स्वरिते विदुः
आनुदात्ते मृदुज्ञेया गन्धर्वा श्रुतिसम्पदः १८

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा
निघातश्चेति विज्ञेयः स्वरभेदस्तु पञ्चधा १९

इति सप्तमी कण्डिका

कण्डिका ८

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्याम्यार्च्चिकस्य स्वरत्रयम्
उदात्तश्चानुदात्तश्च तृतीयः स्वरितः स्वरः १

य एवोदात्त इत्युक्तः स एव स्वरितात्परः
प्रचयः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्न चात्रान्यत्स्वरान्तरम् २

वर्णस्वारोऽतीतः स्वारः स्वरितो द्विविधः स्मृतः
मात्रिकोवर्ण एवं नु दीर्घस्तूच्चरितादनु ३

स तु सप्तविधो ज्ञेयःस्वरः प्रत्ययदर्शनात्
पदेन तु स विज्ञेयो भवेद्यो यत्र यादृशः ४

सप्तस्वरान्प्रयुञ्जीत दक्षिणं श्रवणं प्रति
आचार्यैर्विहितं शास्त्रं पुत्रशिष्यहितैषिभिः ५

उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा
वैस्वर्ये स्वारसंज्ञायां किं स्थानं स्वारउच्यते ६

उच्चनीचस्य यन्मध्ये साधारणमिति श्रुतिः
तं स्वारं स्वारसञ्ज्ञायां प्रतिजानन्ति शैक्षिकाः ७

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तः ऋषभधैवतौ
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ८

यत्र कखपरा ऊष्मा जिह्वामूलप्रयोजनाः
तामथाज्ञापयेन्मात्रां प्रकृत्यैव तु सा कला ९

जात्यः क्षैप्रोऽभिनिहितस्तैरव्यञ्जन एव च
तिरोविरामः प्रश्लिष्टः पादवृत्तश्च सप्तमः १०

स्वाराणामहमेतेषां पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम्
उद्दिष्टानां यथान्यायमुदाहरणमेव च ११

इति प्रथमस्याष्टमी कण्डिका

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः

द्वितीयः प्रपाठकः

कण्डिका १

सयकारं सवं वाप्यक्षरं स्वरितं भवेत्
न चोदात्तं पुरस्तस्य जात्यः स्वारः स उच्यते १

इ उ वर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित्
अनुदात्ते प्रत्यये नित्यं विद्यात्क्षैप्रस्य लक्षणम् २

ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो निहितश्चयः
अकारं यत्र लुम्पति तमभिनिहितं विदुः ३

उदात्तपूर्वं यात्किञ्चिच्छन्दसि स्वरितं भवेत्
एव सर्वत्रह्रस्वारस्तैरव्यञ्जन उच्यते ४

अवग्रहात्परं यत्र स्वरितं स्यादनन्तरम्
तिरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ५

इकारं यत्र पश्येयुरिकारेणैव संयुतम्
उदात्तमनुदात्तेन प्रश्लिष्टं तं निबोधत ६

स्वरे चेत् स्वरितं यत्र विवृत्ता यत्र संहिता
एतत्पादान्तवृत्तस्य लक्षणं शास्त्रचोदितम् ७

जात्यः स्वारः स जात्येन श्रुष्टयग्रे क्षैप्र उच्यते
ते मन्वताभिनिहितस्तैरव्यञ्जन ऊतये ८

तिरोविरामो विष्कभिते प्राश्लिष्टो हीन्द्रगिर्वणः
पादवृत्तः क ईं वेद स्वाराःसप्तैवमादयः ९

उच्चादेकाक्षरात्पूर्वात्स्वर्यते यदिहाक्षरम्
स्वाराणां जात्यवर्ज्यानामेषा प्रकृतिरुच्यते १०

चत्वारस्त्वादितः स्वाराः कम्पं पुष्यन्ति शास्त्रतः
उदात्ते वैकनीचे वाजुह्वग्रिस्तत्र दर्शनम् ११

इति प्रथमा कण्डिका

कण्डिका २

इकारान्ते पदे पूर्व उकारे परतः स्थिते
ह्रस्वकम्पं विजानीयान्मेधावी नात्र संशयः १

इकारान्ते पदे चैवोकारद्वयपदे परे
दीर्घं कम्पं विजानीयाच्छ्रग्ध्यूष्विति निदर्शनम् २

त्रयोदीर्घास्तु विज्ञेया ये च सन्ध्यक्षरेषु वै
मन्यापत्र्या न इन्द्राभ्यां शेषा ह्रस्वाः प्रकीर्तिताः ३

अनेकानामुदात्तानामनुदात्तः प्रत्ययो यदि
शिवकम्पं विजानीयादुदात्तः प्रत्ययो यदि ४

यत्रद्विप्रभृतीनिस्युरुदात्तान्यक्षराणि तु
नीचं चोच्चं च परतस्तत्रोदात्तं विदुर्बुधाः ५

न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो जायते क्वचित्
न च वर्गद्वितीयेषु न चतुर्थे कदा चन ६

न चतुर्थं तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन तु
आद्यमन्त्यं च मध्यञ्च स्वाक्षरेणैव पीडयेत् ७

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोऽन्त्यश्च परतो यदि
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् स वर्णः पूर्ववर्णयोः ८

वर्गान्त्याञ्छषसैः सार्द्धमन्तस्थैर्नापि सँय्युतान्
दृष्ट्वा यमा निवर्त्तन्त आदेशिकमिवाध्वगाः ९

तृतीयश्च चतुर्थश्च चतुर्थादिपरं पदम्
द्वौ तृतीयौ हकारश्च हकारादि परं पदम् १०

अनुस्वारोपधामूलानां न क्वचित् क्रमतेपरम्
रहपूर्वसंयुते चाप्युत्तरं क्रमतेऽक्षरम् ११

संयोगे स्वरितं यत्र चोद्धातैः पतने यथा
पूर्वाङ्गमादितः कृत्वा पराङ्गादौ निवेशयेत् १२

संयोगे यत्रदृश्येत् व्यञ्जनं विरते पदे
पूर्वाङ्गं तद्विजानीयाद्येनारम्भस्तत्पराङ्गम् १३

संयोगात्तु परं स्वर्यं परं संयोगनायकम्

संयुक्तस्य तु वर्णस्य स्वरितं पूर्वमक्षरम् १४

अनुस्वारः पदान्तश्च क्रमजः प्रत्यये स्वके
स्वरभक्तिस्तथा रेफः सर्वं पूर्वाङ्गमुच्यते १५

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च
यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इतिस्मृतः १६

पदादावप्यविच्छेदे संयोगान्ते च तिष्ठताम्
वर्ज्जयित्वा रहर्याणामयादेशः प्रदृश्यते १७

स्वसंयुक्तो गुरुर्ज्ञेयः सानुस्वाराग्रिमः स्फुटः
अणुशेषोऽधिगोर्वापि युगलादिरविस्फुटः १८

इति द्वितीया कण्डिका

कण्डिका ३

यदुदात्तमुदात्तं तद्यत्स्वरितं तत्पदे भवति नीचम्
यन्नीचन्नीचमेव तद्यत्प्रचयं तदपि नीचम् १

अयमग्निः सुतो मित्रमिदं वयमयावनाः
प्रियं दूतं घृतं चित्रमभिशब्दश्च नीचतः २

अर्केष्वेव सुतेष्वेव यज्ञेषु कलशेषु च
शतेषु सपवित्रेषु नीचादुच्चार्यते श्रुतिः ३

हरिवरुणवरुण्येषु धारा पुरुषेषु च स्वरति रेफः
विश्वानरो नकारेषु शेषारस्वरितानराः ४

द्वौ वरुणौ वस्वरित उदुत्तमं त्वं वरुण
धाकारे चोरुधारायामुरुधारेव दोहने ५

मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदिहाक्षरम्
तस्यादितोऽर्द्धमात्रा वैशेषं तु परतो भवेत् ६

अदीर्घं दीर्घवत्कुर्याद् द्विस्वरं यत्प्रयुज्यते
कम्पोत्स्वरिताभिगीतं ह्रस्वकर्षणमेव च ७

निमेषकाला मात्रास्याद्विद्युत्कालेति चापरे
ऋक्स्वरा तुल्ययोगा वामतिः स्यात्सोमशर्मणः ८

समासेऽवग्रहं कुर्यात्पदं चात्रानुसंहितम्
यतोऽक्षरादिति करणं पदान्तं तस्य तं विदुः ९

सर्वत्र मित्रपुत्रसखिशब्दा अद्रिशतक्रतोरवग्रह्याः
आदित्यविप्रजातवेदाश्च सत्पतिगोपतिवृत्रहा समुद्राश्च १०

स्वर्युवो देवयवश्चारति देवतातये
चिकितिश्चुक्रुधं चैवनावगृह्णन्ति पण्डिताः ११

इति तृतीया कण्डिका

कण्डिका ४

विवृत्तयश्चतस्रो वै विज्ञेया इति मे मतम्
अक्षराणां नियोगेन तासां नामानि मे शृणु १

हस्वादिर्वत्सानुसृता वत्सानुसारिणी चाग्रे
पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा दीर्घा वृद्धा पिपीलिका २

चतसृणां विवृत्तीनामन्तरं मात्रिकं भवेत्
अर्द्धमात्रिकमन्येषामन्येषामणुमात्रिकम् ३

आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्
यलवेषुपरसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमापत्तिम् ४

नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परतः स्थिते
आकारं रक्तमित्याहुर्नकारेण तु रज्यते ५

नकारान्ते पदे पूर्वे व्यञ्जनैश्च यवो हिषु
अर्द्धमात्रा तु पूर्वस्य रज्यते त्वणुमात्रया ६

नकारः स्वरसंयुक्तश्चतुर्युक्तो विधीयते
रेफोरङ्गश्च लोपश्चानुस्वारोऽपि वा क्वचित् ७

हृदयादुत्तिष्ठते रङ्गः कांस्येन समनिःस्वरः
मृदुश्चैव द्विमात्रश्च दधन्वाँ इति दर्शनम् ८

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते
एवं रङ्गः प्रयोक्तव्यो नारदस्य मतं यथा ९

इति चतुर्थी कण्डिका

कण्डिका ५

स्वरा गडदबाश्चैव ङणनमाः सहोष्मभिः
चतुर्णां पदजातीनां पदान्ता दशकीर्तिताः १

स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च
व्यञ्जनान्वनुवर्त्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः २

स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यमाचार्याः प्रतिजानते
मणिवद्व्यञ्जनं विद्यात्सूत्रवच्च स्वरं विदुः ३

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः
दुर्बलं व्यञ्जनं तद्वद्धरते बलवान् स्वरः ४

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफएव च
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ५

स्वरप्रत्यया विवृत्तिः संहितायां तथा भवेत्
विसर्गस्तत्र मन्तव्यस्तालव्यो वात्र जायते ६

सन्ध्यक्षरोपधे सन्धौ प्राप्तलुप्तौ यवौ यदि
व्यञ्जनाख्या विवृत्तिस्तु स्वराख्या प्रतिसंहिता ७

ऊष्मान्तं विरतं यत्र सन्धावो भवते च यत्
विवृत्तिर्या भवेत्तत्र स्वाराख्यां तां विनिर्दिशेत् ८

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ९

प्रथमा उत्तमाश्चैव पदान्तेषु यदि स्थिताः
द्वितीयं स्थानमापन्नाः शषसप्रत्यया यदि १०

प्रथमानूष्मसंयुक्तान् द्वितीयानिव दर्शयेत्
न चैनान्प्रतिजानीयाद्यथा मत्स्यः क्षुरोऽप्सरा इति ११

इति पञ्चमी कण्डिका

कण्डिका ६

छन्दोमानं न वृत्तं च पादस्थानं त्रिकारणम्
ऋचः स्वछन्दवृत्तास्तु पादास्त्वक्षरमानसः १

ऋवर्णं स्वरभक्तिं च छन्दोमानेन निर्दिशेत्
प्रत्ययेन समाहारेफं मिमीत स्वरभक्तिषु २

ऋवर्णे तु पृथग्रेफः प्रत्ययस्तु पृथग्भवेत्
विद्याल्लघुमृकारं तु यदि तूष्माणसंयुक्तः ३

ऊष्मणैव हि संयुक्तऋकारो यत्र पीड्यते
गुरुवर्णः सविज्ञेयस्तृचं चात्रानुदर्शनम् ४

ऋषभं च गृहीतं च बृहस्पतिं पृथिव्यां च
निर्ऋतिः पञ्चमा ह्यत्र ऋकारो नात्र संशयः ५

शषसहरादौ रेफः स्वरभक्तिर्जायते द्विपदा सन्धौ
इउवर्णाभ्यां हीना क्वचिदेकपदा क्रमवियुक्ता ६

स्वरभक्तिस्तु द्विविधा ऋकारो रेफ एव च
स्वरोदाव्यञ्जनोदा च विहिताक्षरचिन्तकैः ७

शषसेषु स्वरोदायां हकारे व्यञ्जनोदयाम्
शषसेषु विवृत्तां तु हकारे संवृतां विदुः ८

स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दोषान् परिवर्ज्जयेत्
इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च ९

संयोगपरं छपरं विसर्ज्जनीयं द्विमात्रिकं चैव
आसानिकं च न लघुसानुस्वारं घुटंतञ्च १०

इति षष्ठी कण्डिका

कण्डिका ७

पथ्यापादः प्रथमो द्वादशमात्रस्तथा तृतीयोऽपि
अष्टादशो द्वितीयः समापनः पञ्चदशमात्रः १

पथ्यालक्षणमुक्तं या त्वन्या सा स्मृता विपुला २

अक्षराणां लघुह्रस्वमसंयोगपरं यदि
तत् संयोगोत्तरं विद्याद् गुरुर्दीर्घाक्षराणि तु ३

विवृत्तिर्यत्र दृश्येत स्वारस्यैवाग्रतः स्थिता
गुरुः स्वारः स विज्ञेयः क्षैप्रस्तत्र न विद्यते ४

अष्टप्रकारं विज्ञेयं पदानां स्वरलक्षणम्
अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदातं नीचस्वरितम् ५

मध्योदात्तं स्वरितं द्विरुदात्तमित्येता अष्टौ पदसंज्ञाः
अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषा स्वर्वनस्पतिः ६

अन्तमध्यमयोर्नाम्न्युदमनुदनिपाते
आद्यात् स्वरितमुपसर्गे द्विर्नीचमाख्यात इति ७

स्वरितात्पराणि यानि स्युर्धार्याण्यक्षराणि तु
सर्वाणि प्रचयस्थान्युपोदात्तं निहन्यते ८

प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात् स्वरं बुधः
स्वरितः केवलो यत्र मृदुन्तत्र निपातयेत् ९

पञ्चविधमाचार्यकन्नाम मुखं न्यासःकरणं प्रतिज्ञोच्चारणा
अत्रोच्यते श्रेयः खलु वै स प्रतिज्ञानोच्चारणा १०

यस्य कस्यचिद्वर्णस्य करणं नोपलभ्यते
प्रतिज्ञा तत्र वोढव्या करणं हि तदात्मकम् ११

तुम्बुरुनारदवसिष्ठविश्वावस्वादयश्च गन्धर्वाः
सामसुनिभृतं करणं स्वरसौक्ष्म्यात्तेऽपि हि न कुर्युः १२

इति सप्तमी कण्डिका

कण्डिका ८

कौक्षेयाग्निं सदारक्षेदश्नीयादशनं हितम्
जीर्णाहारःप्रबुद्धः सन्नुषसि ब्रह्म चिन्तयेत् १

शरद्विषुवतोऽतीतादुषस्युत्त्थानमिष्यते
यावद्वासन्तिकी रात्रिर्मध्यमा पर्युपस्थिता २

आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः
वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ३

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरंजयोः
सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ४

तेनास्य करणं सौक्ष्म्यं माधुर्यं चोपजायते
वर्णांश्च कुरुते सम्यक्प्राचीनौदव्रजिर्यथा ५

त्रिफला लवणाख्येन भक्षयेच्छिक्षकः सदा
अग्निमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ६

कृत्वा चावश्यकान् धर्मान् जठरं पर्युपास्य च
पीत्वा धूमं घृतं चैव शुचिर्भूत्वा ततो वदेत् ७

मन्द्रेणोपक्रमेत् पूर्वं सर्वशाखास्वयं विधिः
सप्तमन्त्राननतिक्रम्य यथेष्टां वाचमुत्सृजेत् ८
न तां समीरयेद् वाचं या प्राणमुपरोधयेत् ८अ

प्राणानामुपरोधेन वैस्वर्यं चोपजायते
स्वरव्यञ्जनमाधुर्यं लुप्यते नात्र संशयः ९

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णैश्च भक्षितम्
न तस्य परिमोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् १०

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नातं सुप्रतिष्ठितम्
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ११

न करालो न लम्बोष्ठो न च सर्वानुनासिकः
गद्गदो बद्धजिह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति १२

एकचित्तो निरुद्भ्रान्तस्तान्तगानविवर्जितः
स तु वर्णान्प्रयुञ्जीत दन्तोष्ठं यस्य शोभनम् १३

पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति चण्डास्तब्धाश्च ये नराः
आलसाश्चानरोगाश्च येषां च विसृतं मनः १४

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत पर्वतं शनैः
शनैरध्वसु वर्त्तेत योजनानां परं व्रजेत् १५

योजनानां सहस्राणि शनैर्याति पिपीलिका
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति १६

नहि पार्ष्णिहता वाणी प्रयोगान्वक्तुमर्हति
बधिरस्येव तल्पस्था विदग्धा वामलोचना १७

उपांशु त्वरितं चैवं योऽधीते वित्रसन्निव
अपि रूपसहस्रेषु सन्देहेष्वेव वर्त्तते १८

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ
राजते न सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः १९

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सञ्चयम्
अबन्ध्यन्दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु २०

योजनानां शतं साग्रं शनैर्याति पिपीलिकाः
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति २१

यत्कीटैः पांसुभिः श्लक्ष्णैर्वल्मीकः क्रियते महान्
न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् २२

सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिकीर्त्तिता

आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् २३

हयानामिव जात्यानामर्द्धरात्रार्द्धशायिनाम्
नहि विद्यार्थिनां निद्रा चिरन्नेत्रेषु तिष्ठति २४

न भोजनविलम्बी स्यान्न च नारीनिबन्धनः
सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद् गरुडहंसवत् २५

अहेरिव गणाद्भीतः सौहृद्यं नरकादिव
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति २६

न शठाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् न क्लीबा न च मानिनः
न च लोकरवाद्भीता न च श्वः श्वः प्रतीक्षकाः २७

यथा खनन् खनित्रेण भूतले वारि विन्दति
एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति २८

शुश्रूषारहिता विद्या यद्यपि मेधागुणैः समुपयाति
बन्ध्येव यौवनवती न तस्य विद्या फलवती भवति २९

द्यूतं पुस्तकवाद्यं च नाटकेषु च सक्तिका
स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ३०

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ३१

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः
सम्यग् वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ३२

इति द्वितीयस्याष्टमी कण्डिका

इति द्वितीयः प्रपाठकः

इति नारदीया शिक्षा समाप्ता

सामवेदीया गौतमी शिक्षा

अथ त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि भवन्ति
स्पर्शान्तस्थोष्माणश्चेति
तत्र ककारादयो मकारान्ताः स्पर्शाः पञ्चविंशतिश्चत्वारोऽन्तस्थास्ते
यरलवाश्चत्वारश्चोष्माणस्ते हशषसाश्चेत्यनेकं व्यञ्जनं यत्रोपर्युपरि संयुक्तं
तत्संयोगसंज्ञं भवति । इत्यस्वरं च पूर्वमक्षरम्
अथ त्रिविधः संयोगपिण्डो भवत्ययस्पिण्डो दारुपिण्डस्तथोर्णापिण्डश्चेति
यमसहितमयस्पिण्डम् दारुपिण्डमन्तस्थैर्युक्तम्
यमान्तस्थवर्जन्तूर्णापिण्डमित्यन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यत
इत्यशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः पिण्डनायकः १

अथानन्त्या विंशतिर्भवन्ति ते कचटतपाः खछठथफा गजडदबा
घझढधभाश्चेत्यथान्त्याः पञ्च ते ङञणनमाश्चेति
अथानन्त्याश्चत्वारस्ते सयमास्ते कुं खुं गुं घुं
इत्यनन्त्यान्त्यसंयोगेऽनन्त्यपूर्वेऽनन्त्योत्तरे व्यवधानवर्जिते तत्र यमा वर्त्तन्ते न
संशय इति २

अथ सर्वेषां व्यञ्जनानां द्विर्भावो भवति द्वादशाक्षरवर्जं ते खछठथफा
घझढधभा रहयोश्चेति
हकारस्यैके मन्यन्ते यदि भवति रहयोर्मध्ये
सर्वत्र स्वरात्संयोगादिः क्रामति रेफहकारवर्जम्
ताभ्यां परं क्रामति
न क्रमते परमुपध्मानीयानुस्वारजिह्वामूलीयानां विसर्जनीयपरं च क्षः
त्सप्रत्यये क्षः त्सप्रत्यये ३

अथ द्व्ययक्षराणामुदाहरणं द्वौ तकारौ तस्मात्ते सत्तमाः यथा प्रियवेत्तेव
भवति
द्वौ नकारौ यन्नमस्यन्ति
शन्नो देवीरुन्नयामि । द्वौ जकारौ यज्जायथा उज्जिहाना अस्थिमज्जेति

द्वौ मकारौ यम्मित्रं तम्मन्ये शम्मघवन्
द्वौ चकारौ यदद्यकच्च परमाच्चिद्यथाशु भार्गवे साम्नयुच्चाते जातमन्ध३साः
द्वौ सकारौ यस्सुक्षिती पुनानस्सोऽग्निस्समिधा
द्वौ यकारौ यथोभय्यो धानञ्जय्यः सहरय्या निवर्त्तस्वेति
द्वौ दकारौ यद्दूरे यद्दिधृक्षे मोद्दालको हारुणिः
द्वौ लकारौ स्वर्गाल्लोकादूर्द्ध्वमुल्लिखेर्दोभिरेवैनल्लोकैः
द्वौ ङकारावृश्यव्रते ऋश्यास इन्द्रभुङ्ङति मघवन्निन्द्र भुङ्ङति
प्रभुङ्ङती-न्द्रस्तसरपूता २३४५ एवमादीनि ४

चकारछकाराविन्द्रमच्छेति
तकारथकारौ वेत्थाहीति
दकारधकारौ शुद्धमिति
बकारभकारावब्भक्षस्तृतीयमिति
यरवे रेफषकारावर्षासोमद्युमत्तम एदं बर्हिरिति रहौ
विह्वुतमिति हरौ
दर्शेति रशौ
स्पर्शेति सपौ
दयौ देवस्थाने दद्यौरक्रान्भूमिरतनत्समुद्रं समचूकुपदिट्
इडा
२३४५ एवमादीनि ५

यानि चान्यानि यथा करणे सर्पसामधर्मरोचनाभीवर्तेषु
संयमन्नव्यायमन्वियमन्नसमायमन्नुद्युल्लोकानरोचयोहोयितंवो ३ दा ३
स्मामृतीषहो वा यलवैर्द्विर्भावस्तैः पूर्वः सानुनासिकस्तुल्यस्थानकरणपरे
क्रमप्रतिषेधः क्रमप्रतिषेधः ६

अथ त्र्यक्षराणामुदाहरणमक्षरमिति ककषास्तमृभ्वसम्भवाः
यच्छिक्षसि चचछास्त्वामिद्धि ददधास्त्रैशोके शशवा विश्वोहाइ
ब्रह्मेति हममाः
विष्णुरिति षणणाः

पृश्निरिति शशनाः
सृप्रकरस्नमूतय इति ससनाः
सार्वकामिके ननकाः सर्वान् कामानशीमही २३४५ एवमादीनि ७

आम्म्रे ममराः
दीर्घे रगघाः
पादमध्ये दधयाः
पादोपान्तीये ननताः
गौशृङ्गे ततसास्तरणिरित्सषासती ३
षट्सु टटसाः
खड्गे डडगाः
कुब्जे बबजाः
वज्रे जजराः
ददरा वरुणसाम्नीन्दुः समुद्द्रमुर्विया विभातीति २३४५ एवमादीनि ८

आख्यातं कखयाः
रकखा मूर्क्खम्
ङङखाः शङ्ङ्खम्
पत्थ्यं तथया ञञजाः शार्ङ्गेहावाञ्ञाता १२३४ यि वियञ्ञते स समञ्ञते
पूज्ज्यं जजयाः
दूड्ढ्यम् डढयाः
तुब्भ्यं बभयाः
सन्न्षडह इति ननषाः
रकका अर्क्कपुष्पे साम्नचर्क्को देवानां परमे वियो वियो मा २३४५ नर्क्कस्य देवाः परमे वियो वियो मा २३४५ एवमादीनि त्र्यक्षराणामेतदुदाहरणं यथोक्तं यथोक्तम्

इति प्रथमः प्रपाठकः १

अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं सयमायमाभ्यां सयमांस्तावद्यथाग्निरिति द्वौ गकारौ यमनकारौ

यज्ञौ इति द्वौ जकारौ यमञकारौ युनज्मित इति द्वौ जकारौ यम मकारौ
विद्माहित्वेति द्वौ दकारौ यम मकारौ
समन्ते दधयममकारा भरामेद्ध्मं कृणवामा हवींषि तायि
गृभ्णीत इति बभयमणकाराः
उन्मृद्नीतानिति ददयमनकाराः
सगिड्ढ्मेति डढयममकाराः
पाप्मेति पपयममकाराः
विलम्बसौपर्णे ततयमनकारा इत्यस्य प्रत्नामनुद्युतमी ये इयाहाइ एवमादीनि
१

अथ यमवर्जितानां यथोदङ्ङन्यञ्चेति ङङनयाः
कार्ष्मान्वाजीति रषमाः
यद्वीडाविन्द्र यत्स्थिर इति ततसथाश्चन्द्रमा अप्स्वन्तरेति पपसवाः
हारायणे गगधयाः शग्ध्यूष्वौहो१२ इशचीपतायि
कृत्स्नमिति ततसनाः पङ्क्तिरिति ङङकताः
स्थिरप्स्नूमिति पपसनाः
प्राङ्ङ्क्सुरिति ङङकसाः
कणवरथन्तरे रजजया माज्ज्र्यमानस्सुहस्तिया एवमादीनि २

प्रेङ्ख्वांस्तर्ह्यारोहन्तीति रहहयास्तथा ब्व्रत इति बबववराः
सम्राज्ञीश्वराश्श्र्वामिति शशरवाः
मत्स्येत्त्वेति ततसयाः
श्रौतकक्षे ननदराः इन्द्रायमद्वने सुतमिन्द्रायामो वा
अयज्ज्व्यघटत इति जजवयाः
कणण्ठ्य इति णणठया वर्गान्त्य इति ननतयाः
सुनिक्क्त्सीति ककतसाः
रथन्तरे रशशयाः प्राप्नुवदश्श्र्यायतो३वा एवमादीनि ३

अथ पञ्चाक्षराणामुदाहरणम्
यथा ज्योतिग्गौरायुस्त्र्यह इति ससतरयाः

सङ्ङ्क्ष्णुत्येति ङङकषणाः
तस्मिन्त्स्वतन्त्रेति ननतसवाः
विश्वप्प्स्न्या इति पपसनयाः
ङङकषवाः पयस्यग्ने युङ्ङ्क्ष्वाहि १ ३ येतवा
पाष्ण्र्योरिति रषषणयाः
शग्ग्ध्व्यांरोह इति गगधवयाः
पूर्णाञ्ज्ज्व्योत्याविति ञञजवयाः
हुवेजसिक्रयरणट्स्वतामिति णणटसवाः
तार्क्ष्यसाम्नीति र क क ष याः तार्क्ष्यमिहा १३४३ हुवा १ ५ यिमा १६५६
एवमादीनि ४

अथ सयमान्यथा सबुद्ध्न्या इति दधयमनयाः
दुःष्वप्प्न्यं स्विति पपयमनयाः
सार्पराज्ञ्या इति जजयमञयाः
माट्ट्रण्या इति टटयमणयाः
शुध्ये गघयमनयाः पतिं वो अग्घ्न्यानां धेनुनामिषूऽ२३ध्यसा उ वा
सक्थ्न्या इति कथयमनयकाराः
प्राथमवृद्धिस्त्नुमूतय इति ससतयमनकाराः
प्राग्ग्ध्माखपिबासेति गगधयममकाराः
मूर्द्ध्नो विशश्वस्येति रदधयमनकाराः
कावेरजजयममकाराः
इत्यबोधाधियग्निर्ज्ज्र्म उदायिति सूरा १३या २ एवमादिनि ५

अथ षडक्षराणामुदाहरणमङ्गे चक्क्म्व्यादाविति द्वौ ककारौ
यममकारवकारयकारा इति
सत्रकात्स्न्र्या इति रततसनयाः अप्साध्यग्ग्ध्र्मवाहमिति रगगधयममकाराः
६

अथ सप्ताक्षरमेकमुदाहृतं मङ्क्ते प्रातिशाख्ये हि न हि न
धुञुघुञ्क्षुङ्ङ्क्ष्वाविति ङङकषकषवाः

गौतमेनोक्तं न सप्ताक्षरात्परः संयोगो भवत्येषा सहस्रवर्त्मात्मा नानावर्तिविभूषिता संयोगशृङ्खला नाम सामवेदनिबन्धनात् ७

इति द्वितीयप्रपाठकः

इति सामवेदीयगौतमीशिक्षा समाप्ता

सामवेदीया लोमशी शिक्षा

लोमशीयां प्रवक्ष्यामि गर्गाचार्येण चिन्तिताम्
साभिधानां यथोक्तं तु स्वाचार्यवचनं तथा १

ह्रस्वं दीर्घं तथा वृद्धमभिगीतं तु सामगाः
मुहुर्मृदङ्गवत्कुर्युः सम्पातोत्थानसञ्ज्ञवत् २

केन कम्पातितः कम्पः संयोगो येन कम्पते
किं वा कम्प इति प्रोक्तो येनासौ कम्प उच्यते ३

पूर्वाङ्गेण हतं पूर्वं पराङ्गेण तु धारितम्
व्यञ्जनेन द्विधा भिन्नः स्वरो भीतस्तु कम्पते ४

दीर्घकम्पेऽध्यर्धमात्रा तृतीये परिकीर्तिता
द्वितीये अर्द्धमात्रा तु प्रयोगो घण्टतालवत् ५

रङ्गस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरपरो व्यञ्जनः परः
पारावतः सवर्णाभो विहितोऽक्षरचिन्तकैः ६

तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्द्धनि
नासाग्रे त्वणूनां मात्रा रङ्गस्य परिकीर्तिता ७

रङ्गे चैव समुत्पन्ने न ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्
स्वरे दीर्घं प्रयुञ्जीत तस्य नासिक्यमुच्चरेत् ८

द्विमात्रो मात्रिको वापि नसिमूलं समाश्रितः
अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सर्वनासिकः ९

इति प्रथमखण्डः

ककारार्द्धं टकारार्द्धं हन्वां तिष्ठति दक्षिणे

जिह्वाग्रेण तु आभाष्येत्किट्कीडाकार एव च १

करेणुः कुर्विणी चैव हरिणी हारितेति च
तथा हंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः २

करेणुं त्सहयोर्विद्यात्कुर्विणीं ऋद्धिकरयोः
हरिणीं दृशयोर्विद्याद् हारितां ऋशकारयोः ३

तथा रेफषकारे तु हंसपदां प्रकीर्त्तयेत्
या तु रेफषकारी स्यात्काकिनीं तां विनिर्दिशेत् ४

रहाभ्यां तु परं नित्यं कामयन्ति विचक्षणाः
हरौ तु यत्र दृश्येते न क्रमस्तु तयोर्भवेत् ५

रयोर्यदिहकारस्तु दृश्यते मध्यमः क्वचित्
द्विर्भावं तत्र जानीयात्प्रेङ्खांस्तर्ह्ये निदर्शनम् ६

इति द्वितीयः खण्डः

नैतत् स्वरति पूर्वाङ्गे न पराङ्गे कदा चन
न व्यञ्जने न मात्रायां कथं योगो विधीयते १

स्वरस्यैव तु पूर्वार्धे व्यञ्जनार्द्धार्द्धपश्चिमे
तयोरर्द्धार्द्धसंयोगे स्वरं कुर्याद्विचक्षणः २

अन्तोदात्तं मध्योदात्तं विरतं संशये पदे
अन्तोदात्तं विजानीयादुदात्तः प्रत्ययो यदि ३

अन्तोदात्तं नीचस्वरितं विरतं संशये पदे
अन्तोदात्तं विजानीयादुदात्तः प्रत्ययो यदि ४

अवक्षेपः प्रमाणं च रवो यश्चाप्युपद्रवः

यमकः स्वरितं चैव दोषाः पञ्चार्च्चिके स्मृताः ५

वर्णा विंशतिरेकश्च येषां द्विर्भाव इष्यते
अथ मान्त्यास्तृतीयाश्च यलवाः शषसैः सह ६

अनुस्वारे विवृत्यां च विरामे चाजरद्वये
द्विरोष्ठ्यौ तु विनिर्गच्छ तथौकारयकारयोः ७

इति तृतीयः खण्डः

बहूनामप्युकाराणामेकं करणमिष्यते
ह्रस्वे दीर्घे च वृद्धे च नानाद्यं करणं भवेत् १

बहूनामप्युकाराणां मध्यदीर्घं भवेद्यदि
आदावन्ते च करणं मध्यमः पृथगेव तु २

बहूनामप्युकाराणामन्ते दीर्घं भवेद्यदि
आदावन्ते च करणं मध्यमः पृथगाश्रितः ३

आदौ द्विःकरणं यत्र पश्चादुवर्णमेव च
आदिमध्यान्तः स विज्ञेयो वायोक्तो यो निदर्शनम् ४

आदौ सकृत्यकरणं यत्र पश्चादुवर्णमेव च
आदावन्तः स विज्ञेयो वायो शुक्रो निदर्शनम् ५

असंयुक्तः पूर्ववर्णः स्याद्युत्तरस्तु परतो यदि
उकारेण तु संयुज्यते करणाभ्यासस्तथा भवेत् ६

व्यञ्जनान्यनुवर्णानि यान्युवर्णान्त्यान् हितानि च
विद्यादिह करणमेतेषामथौकारडकारयोः ७

ओष्ठ्यस्वरावनन्तरौ यत्र यत्र सयोगसंयुतौ

तत्र सकृत्करणं स्याद्रिद्धः करणमतोऽन्यथा ८

ओष्ठ्यौ वर्णौ यदि स्यातामसंयोगपरावपि
द्विरोष्ठ्यतामेतैः कुर्यादोजिष्ठं पुपुदर्शनम् ९

इति चतुर्थ खण्डः

यः स्वरान्तात् पूर्वपदात् परः षणकारमापद्यते
तव पदवह्निरते सामसु सन्धिवत्प्रत्यारम्भः १

नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघुचैवानुनासिकौ
संयोगौ सविसर्गौ च नादावेव प्रकीर्तितौ २

विवृत्तौ च विरामे च सवर्णे प्रत्यये परे
अनुनासिकास्तु विज्ञेयाः शेषा नादाः प्रकीर्तिताः ३

मात्रिका नासिका ज्ञेया द्विमात्रा नादसंज्ञकाः
सविसर्गास्तु नादाः स्युः सानुस्वारास्तु पूर्वशः ४

अनुनासिकास्तु ये वर्णा घोषास्तु प्रत्यया यदि
नादं तत्र विजानीयाद् अनुद्हेति निदर्शनम् ५

नासिकेष्वपि वर्णेषु यो यत्र भजते स्वरः
तन्तमेवोपजीवन्ति नासादोषांश्च वर्ज्रयेत् ६

अणुमेकमङ्गुष्ठे तु प्रदेशिन्यां तथैव च
तृतीये चैव कर्तव्ये प्रणतैवं प्रयुज्यते ७

द्वे अणवन्तरेङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यां षट्स्मृताः
अर्धमात्रतृतीयस्यां प्रणतैवं प्रयुज्यते ८

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैर्वापि संयुतम्

ओौरसं तं विजनीयात्कराठ्यमाहुरसंयुतम् ९

हकारं रेफसंयुक्तं कदा चिद्वलसयुतम्
उच्चारणीय कराठस्थमेवमीप्सन्ति परिडताः १०

हकारो यस्य पूर्वस्थो ह्यन्तस्य द्यो भवेत्परः
यदकाले वियुज्येत संहितायां न सौरसः ११

इति पञ्चमः खराडः

व्यञ्जनं शिरसि निर्विष्टो रेफ ऋवर्णतां याति
स तु सर्वत्र न कार्यः शषसहकारेषु कार्यः १

अक्षरं शषसं चैव यत्र तिष्ठति संयुतम्
ऋवर्णं तत्र विद्येत व्यञ्जनं तु विनिर्द्दिशेत् २

अक्षरं यत्र दृश्येत व्यञ्जनं विरते पदे
पूर्वाङ्गं तद्विजानीयाद् यत्स्थितं तत्पराङ्गवत् ३

रेफस्य च ऋवर्णस्य स्वरभक्तेस्तथैव च
अवर्णवत् प्रयोगः स्याद्द्विवच्च व्यञ्जनस्य तु ४

मध्यमां श्रुतिमासाद्य द्विविधं दर्शयेत्स्वरम्
अधस्येनिषिवत्कुर्याद् ब्रह्मजज्ञानमूर्ध्वगे ५

सष्टाङ्गत्वा प्रणतं स्यादसकृन्नीचमुच्यते
आयाहि प्रणतं नीचं परिप्राणचतुर्थयोः ६

आकारान्तं यदूष्मान्तं घोषं च परतः स्थितम्
स घोषवति लोपस्तु विदागाधं तु दर्शनम् ७

इति षष्ठः खराडः

अस्थ उस्थे च रङ्गे च गतिलोपे तथैव च
एकारौकारलोपे तु विवृत्तिर्व्यञ्जनोदया १

अप्रत्यया उवर्णा धढतपराः पक्विवर्जम्
उवर्णेषु तु संवृत्ता ज्ञेयास्ते हरीतवर्जम् २

द्वितीये विरता या तु चतुर्थे न प्रवर्तते
दीप्तामघोगमे विद्यादुपरिष्टात्तु आयतीम् ३

ऊताप्रहूमसा चैव त्सिवावारा तथा मही
नित्यायताः प्रयोक्तव्या निर्दिशन्ति विचक्षणाः ४

प्राणापाननिगारे च संस्वाद ऋषभे तथा
प्रथमस्वरे तु कर्तव्याः कीटिकडाकार एव च ५

प्राणसान्नित्यजेत् प्राणं प्रथमं दक्षिणं भवेत्
सव्येन तु ग्रहणं स्यात्प्राणस्य उच्चयाथवा ६

दक्षिणे निसृताः प्राणाः अमानात्त्वन्यथा भवेत्
सव्यं पीत्वा अमानस्य तुस्वरोऽस्य मतं यथा ७

पादपूर्वा ये उकाराः पदपूर्वास्तथैव च
ड-इति चेति विज्ञेया डढकारेऽप्ययं विधिः ८

मथ्यमाने यथा दध्नि नवनीतं विजायते
तद्वदिष्टमधः ताभ्य पृथग्युक्तौ च भावयेत् ९

शषसहरा दृश्यन्ते तेषु चोदयवर्तिषु
दीर्घानुस्वारं जानीयात्संयोगे ह्रस्व एव वा १०

असंयोगादनुस्वाराल्लघूनासुपयास्यति

संयोगात्तु परं नित्यं संशयो विनिवर्तते ११

संयोगः परतो यच्च अनुस्वारस्तु पूर्वशः
ह्रस्वं तं तु विजानीयात्संस्थे इति निदर्शनम् १२

अनुस्वारस्योपरिष्टात्संवृतो यदि दृश्यते
स दीर्घ इति विज्ञेय उभयं शृणु तच्च नः १३

मात्रादिद्विमात्रोऽनुस्वारो द्विमात्रान्मात्रा एव च
मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत् १४

इति सप्तमः खण्डः

यवौ तु रेफसंयुक्तौ रेफ आद्यो भवेद्यदि
पूर्वाङ्गं तद्विजानीयात्सूर्यपूर्वनिदर्शनम् १

यवौ तु रेफसंयुक्तौ विरते च भवेद्यदि
पराङ्गं तद्विजानीयातरो हर्येति लक्षणम् २

आसन्नाच्च महानाच्च यातुधानाच्च यो यथा
न एते नकारपूर्वास्युर्निर्द्दिशन्ति विचक्षणाः ३

हकारो यत्र दृश्येत वर्गान्तैः संयुतः क्वचित्
उदादयस्तु विज्ञेयाः पृथग्युक्तौ च भावयेत् ४

रेफपूर्वो हकारस्तु रेफात्परमथापिवा
अनुस्वारात्परो यत्र हकारः क्रमति त्रिषु ५

अनुस्वारपराः शषसा न क्रमन्ति कदा चन
तत्र क्रमन्ति शषसा अन्त्यस्थैः परतो यदि ६

सूर्यरश्मिप्रतीकाशः कणिकः यत्र दृश्यते

अणोस्तु तत्प्रमाणं स्यान्मात्रा तु चतुराणुवत् ७

हृदयस्थमणु विद्यात्कण्ठे विद्याद्विराणुवत्
त्रिराणवन्तु जिह्वाग्रे निसृतं मात्रिक भवेत् ८

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत्
शिखी त्रिमात्रो विज्ञेयः एष मात्रापरिग्रहः ९

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
प्लुतस्त्रिमात्रो विज्ञेयः व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम् १०

सर्वमत्रचतुर्थन्न वर्द्धन्त एतानि वर्द्धन्ते
यथा दश्चरति रान्द्रस्विन्द्रसच्छ्रू अतपसात्वासूगोलारात्पतन्तीच रहस्ये

वर्हिष्यादीनामपरिस्वारो व्यञ्जनलोपो व्यञ्जनलोपः १

इति लोमशी शिक्षा समाप्ता

ग्रहवेदाङ्गयुते इषे मास्यर्जुने दले
गौतमीलोमशीशिक्षे विहिते सामगे मुदे १

युगलप्राक्किशोरेण पाठकेन दयालुना
सामगानां हितार्थाय वेदविद्यालयेऽङ्किता २

वासिष्ठशिक्षा

परं स्वराच्चानुस्वराद्व्यञ्जनं व्यञ्जने परे
द्विरूपमिष्यते रेफात् स्वरपूर्वात्परञ्च तत्

लवाभ्यामुत्तरः स्पर्श इति प्राप्तिश्चतुर्विधः
न द्वितीयचतुर्थानां द्वित्वं तत्प्राप्तिगोचरे

पूर्वागमस्ततः पूर्वं वैधश्छखि भुजेषु च
यत्प्लुतस्वरयोर्मध्ये द्वित्वं पूर्वागमोऽपि वा

उच्चारणादिना स्पष्टं तदत्र न विधीयते
अघोषादूष्मणस्पर्शे परे तन्मध्य आगमः

प्रथमस्पर्श सस्थानस्तयोरप्यवधायकः
पदान्तस्येतरस्यापि प्रथमस्यद्वितीयता

षसयोः परयोः स्यात्तु अपदान्तस्य शे परे
न व्यञ्जने वसानस्थे द्वित्वं रेफविसर्गयोः

जिह्वामूलीयाभिधेयोपध्मानीये च कुत्रचित्
न स्वरे भिनिधानाख्यः प्रथमो वोष्मणः परे

न सरूपसवर्गीय परो वर्णो द्विरुच्यते
निषेध उत्तमपरे स्पर्शानां यमनुत्तमे

अनुस्वारस्य न द्वित्वं सस्वरे व्यञ्जने परे
न स्पर्शे लवयोर्ल्लस्य हशोरस्वरिते च वै

पदान्तस्य न कारस्य यवहेषु परेषु च
द्वित्वमस्ति वकारे तु स त्र्यकारपरेऽस्ति तत्

पदान्तेष्वानुनासिक्ये पदसंहितयोक्तया
प्राकृतो वै कृतश्चापि तद्धर्मो बुध्यते सुखम्

पदमध्यानुनासिक्ये स्पर्शात्पूर्वे तदुत्तमः
अन्तस्थाभ्यः परा तच्चेत्सैवान्तस्थेति निर्णयः

इति वासिष्ठशिक्षा समाप्ता

वासिष्ठीशिक्षा

अष्टषष्टिं वदन्त्येके चतुःषष्टिमथापरे
त्रिषष्टिमितरे वर्णानष्टपञ्चाशतं परे

स्वराः षड्विंशतिः प्रोक्ताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः
चत्वारश्च तथान्तस्थाः षडूष्माणः प्रकीर्तिताः

शेषः स्वस्थानकरणा विशेषस्त्वत्र कथ्यते
इह कीर्तिमवाप्नोति ब्रह्मलोके महीयते

इति वासिष्ठीशिक्षा समाप्ता

पाणिनीय शिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा
शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः १

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् २

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ३

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमः स्मृताः ४

अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकᳲपौ चापि पराश्रितौ
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ५

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ६

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्
प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ७

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्
तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ८

सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ९

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत १०

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ११

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः १२

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च १३

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः १४

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम्
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः १५

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्
औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् १६

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः १७

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः
ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ १८

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ह्येकारौकारयोर्भवेत्
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् १९

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः २०

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्

तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च २१

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते
उपध्मानीय ऊष्मा च जिह्वामूलीयनासिके
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः २२

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः
अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च २३

अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः २४

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् २५

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्यभिभाषते
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया २६

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम्
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् २७

हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि
नासिकायां त्वथार्धं च रङ्गस्यैव द्विमात्रता २८

हृदयादुत्कटे तिष्ठन्कांस्येन स्वमनुस्वरन्
मार्दवं च हिमात्रं च जघन्वाँ२ इति निदर्शनम् २९

मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समो भवेत्
सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ३०

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ३१

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ३२

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ३३

शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्
काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ३४

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ३५

प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन
मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ३६

तारं तु विद्यात्सवने तृतीये शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्
मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ३७

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ३८

ञमोऽनुनासिका नह्रो नादिनो हझषः स्मृताः
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ३९

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ४०

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ४१

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ४२

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ४३

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम्
निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ४४

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम्
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ४५

अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती
अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं
नीचस्वरितम् ४६

हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितं बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती
इति त्र्युदात्तम् ४७

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ४८

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ४९

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ५०

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम्
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ५१

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ५२

अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्
अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ५३

हस्तहीनं योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ५४

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ५५

शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ५६

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेष्वरात्
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ५७

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ५८

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ५९

त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतः सदा द्विजः
स भवति पशुपुत्रकीर्तिमान्सुखमतुलं च समश्नुते दिवि दिवीति ६०

लक्ष्मीकान्त शिक्षा

रक्षा वैदिकवर्णानां शिक्षा दुर्मतिरक्षसाम्
लक्ष्मीं दद्याच्चतुःश्लोकी लक्ष्मीकान्तस्य भूतिवत्

अच्पूर्वं हलि हल्द्विरुक्तमपि च स्पर्शो लवोर्ध्वस्वराद्
ऊर्ध्वाधाद् धलि वाचि वा हलपि वानुस्वारयुक्तादिमौ
द्वावन्योन्यसहायतोन्तगनङौ ह्रस्वात् परावच्परौ
द्वेद्वेस्तोऽपि च पूर्वमागममितस्तुर्यद्वितीयं हलौ १

भूते धाम च पाथ एष परमात्यात्यग्रगाः पूर्वगाः
किं चोर्ध्वा उपसर्गतश्चिखिभुजा लक्ष्यात् क्वचित् पूर्वगाः
तन्मध्ये प्रथमागमश्च सदृशस्पर्शेऽप्यघोषोष्मणाम्
ऊर्ध्वाधः प्रथमो भजेत् सषशतो नान्तो द्वितीयं न वा २

नोष्मा तु प्रथमस्वरात् प्रथमतो नानुत्तमे हल्परे
वर्गेनुत्तम उत्तमेन न विसर्गो लो हशस्पर्शगः
लोपः स्पर्शपरश्च नश्च यवहात् पूर्वोऽन्तगो न द्विधा
मः पूर्वोऽनुनासिकं च यवलस्पर्शात् सवर्णं भजेत् ३

ङोनन्तादधयोः क्रमेण परतस्स्यातां कगावागमौ
ङात् कस्याट्टनतस्तु तश्च सषयोः स्पर्शादनुष्मात्मनः
ऊर्ध्वस्थेष्वपि चोत्तमेषु च यमानाहुस्तथानुत्तमान्
नासिक्यं नणमैर्युताद्यजुषि हाङ्गस्याच्छपूर्वस्य कः ४

वर्णक्रमचतुश्लोकीं वर्णक्रमविचक्षणाः
पाठतश्चार्थतो ज्ञात्वा विजयध्वं दिशो दश

पाराशरोक्तक्रमीयचतुर्थी

पाराशरीशिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाराशरमतं यथा
यथा देवेषु विश्वात्मा यथा तीर्थेषु पुष्करम् १

तथा पाराशरी शिक्षा सर्वशास्त्रेषु गीयते
प्रणवं तु प्रवक्ष्यामि तिस्रो मात्रास्त्रिदैवतम् २

त्रिरूपं च त्रिवर्णं च त्रिस्थानं त्रिगुणं तथा
अक्षराशीतिरेकश्च प्रथमा कण्डिका स्मृता ३

लक्षणोक्तप्रकारैस्तु इषे त्त्वेति निदर्शनम्
त्रीणि त्रीणि च चत्वारि दश पञ्चाष्टमं स्मृतम् ४

एकादशाक्षरं तद्वदुभयोरपि दृश्यते
सप्तमं पञ्चमं चैव पुनश्चैकादशाक्षरम् ५

नवाक्षरं विजानीयाद्वाक्यं चैकादशाक्षरम्
अन्त्यावसानाः षट् चैव पञ्चैतास्त्रिभिरर्द्धकाः ६

एका चतुर्थता ज्ञेया शेषा युग्मार्द्धकाः स्मृताः
उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा ७

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः इषेत्वेति निदर्शनम्
सप्त त्रीणि चतुष्कं च वसुवर्णाः प्रकीर्त्तिताः ८

षट्द्वयष्टौ च प्रपद्यन्ते द्वितीया कण्डिका स्मृता
प्रथमं रुद्रसङ्ख्या वै सप्त सङ्ख्या द्वितीयकम् ९

निधिसङ्ख्या तृतीयं स्याद्वसुसंख्या चतुर्थकम्
पञ्चम वेदसंख्या च तृतीया कण्डका स्मृता १०

अष्टौ वाक्यं तथा पञ्च द्वितीया च तृतीयका
चत्वारिंशत्तथा सप्त चत्वारिंशत्तथा नव ११

अक्षराणां प्रमाण च व्वसोर्द्धौ च विभाषया
चतुस्त्रिंशच्च नवतिरक्षराणां प्रमाणतः १२

चतुर्थी कण्डिका प्रोक्ता मुनिः पाराशरोऽब्रवीत्
सप्तमं नवमं चैव अष्टमं तु तथैव च १३

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः व्वीतिहोत्रं निदर्शनम्
उभयोः कण्डिकामध्ये न चोष्ठयं विद्यते क्वचित् १४

अग्निश्चैव यजुश्चैव अर्द्धा त्रीणि चतुष्टयम्
दशाक्षराणि पञ्चैव अग्निर्ज्योतिर्निदर्शनम् १५

सप्ताक्षराणि चत्वारि यमदग्नेरितिस्मृतः
दशाक्षरं च चत्वारि दशाक्षरं द्वादशाक्षरम् १६

अन्ते युग्माक्षरं वाक्यमाकूत्त्यै च निदर्शनम्
नवाक्षरम् त्रयश्चैव त्रयश्चैव षडक्षरम् १७

इति वाक्यानि विद्यन्ते सिँह्यसीति निदर्शनम्
यम्परिधिमत्र पितरो अयं ते च इडे तथा १८

सकारेण विना चैव यो देवेभ्यः पञ्चकण्डिका
अकाराद्या हकारान्ताश्चतुर्विंशतिरक्षराः १९

गायत्रीसदृशी प्रोक्ता पवित्रा यज्ञमध्यगा
अग्निन्दूतं व्वसन्ताय कपिञ्जलानां प्रजापतये च द्वये २०

ऊष्मान्ता प्रथमा शेषा स्वरान्ता वर्तिका परा

शुद्धा च प्रथमाध्यक्षा पीडयाध्यक्षा द्वितीयया २१

चिदसि प्रथमा ज्ञेया अर्म्मेभ्योऽथ पराभवेत्
ध्यक्षा ध्यक्षान्तयोः सम्यगुभयोः कण्डिकाद्वयी २२

वकारे केवलो यत्र तत्र रेफोऽप्यधः स्थितः
दन्त्यश्चोपरि विज्ञेयं यूपव्रस्केति निदर्शनम् २३

नानुस्वारं न संयोगं विसर्गं नैव दीर्घता
केवलस्तत्र विज्ञेय एकारात्परतो हि यः २४

मात्रा सह भवेद्दीर्घं ह्रस्वं मात्रा विना भवेत्
इत्यक्षर विजानीयात्क्षिप्रं दीर्घं भवेदिति २५

क्षिप्रं दीर्घं समाख्यातं अङ्गुल्यामेकमन्तरम्
दीर्घस्यार्द्धं भवेत्क्षिप्रं नास्ति दीर्घस्य दीर्घता २६

यथा सङ्ख्या तु दीर्घस्य तथा चोष्मा प्रकीर्त्तिता
ऊष्मा दीर्घं समत्वं च क्षिप्रं कुर्यात्तदर्धकम् २७

अनुस्वारस्योपरिष्टात्संय्योगो दृश्यते यदि
ह्रस्वत्वं विजानीयात्सँस्त्रवभागास्थेति निदर्शनम् २८

अनुस्वारस्योपरिष्टात्संवृतं तत्र दृश्यते
दीर्घं तं तु विजानीयाच्छ्रोता ग्रावाणेति निदर्शनम् २९

अनुस्वारस्तु यो दीर्घादक्षराच्च भवेत्ततः
स तु ह्रस्व इति प्रोक्तो मन्त्रेष्वेव विभाषया ३०

अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनादिषु
दीर्घं तं तु विजानीयाद्देवानां हृदयेभ्य इति निदर्शनम् ३१

अनुस्वाराच्च संयोगः परतो दृश्यते यदि
ह्रस्वं तं तु विजानीयान्मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च ३२

ह्रस्वादग्रे भवेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेल्लघुः ३३

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता
संय्योगादिपरो नास्ति ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घता ३४

संय्योगादिपरो यत्र तत्र ह्रस्वं भवेद्ध्रुवम्
अभिनीतं निपातं वा जात्यं वा स्वरितं विदुः ३५

वाक्यकाले भवत्येव पाठकाले यथाक्रमम्
षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च ३६

चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूयस्तेनैव वर्त्तयेत्
निपातं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ३७

त्रिस्वरं तं विजानीयादाज्येनेति निदर्शनम्
नीचान्नीचतरं चैव पुनर्नीचं प्रयोजयेत् ३८

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या ओजोनेति निदर्शनम्
नादसंज्ञा भवन्तीमे ङञणनमाश्चानुनासिकाः ३९

भवन्ति प्रत्यये येषामन्तस्थाः संयुतास्तथा
हकारं चैव वर्गाणां तृतीयं च चतुर्थकम् ४०

अथ दीर्घविसर्गान्ता अष्टौ ते नादसञ्ज्ञकाः
नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवानुनासिकौ ४१

संय्योगौ च विसर्गौ च नादावेतौ प्रकीर्त्तितौ
पञ्चमा यत्र दृश्यन्ते पञ्चमे परतः स्थिते ४२

नासिक तत्र कुर्वीत मात्रैकत्वे न संशयः
संय्युक्ताग्रे विरामस्तु विवृत्तिस्तु विशेषतः ४३

संय्युक्ताग्रे ह्यघोषस्तु नासिकं तु विधीयते
प्रत्यये च स्थिता ये च अघोषाः पञ्चमाः स्वराः ४४

पदान्ते संय्युता ह्रस्वाः पञ्चैवेतेऽनुनासिकाः
विवृतौ चावसाने च ऋगर्द्धे च तथापरे ४५

पदे च पादसंस्थाने नासिकं तु विधीयते
हकारो रेफसंयुक्तो नादो भवति नित्यशः ४६

द्वितयेन पदाक्रान्तो न तु नादः कदा चन
आद्यन्तस्थौ सकारौ द्वौ हकारो यत्र मध्यगः ४७

उभौ नादौ प्रयुज्येताम् अग्ने व्व्रतपते निदर्शनम्
नकारस्य मकारस्य अनुस्वारो यदा भवेत् ४८

तदानुनासिके विद्यादुभयोर्ह्रस्वदीर्घयोः
नकारस्य मकारस्य अन्तःस्थाश्च समीपगाः ४९

नासिको नावमन्तव्यस्तत्र नादः प्रकीर्त्तितः
तवर्गान्ते पवर्गान्ते व्यञ्जनान्ते पदे परे ५०

तत्र नादं प्रकर्त्तव्यं नान्तिमं त्विप्रकीर्त्तितम्
पूर्वतः परतो वापि हकारो यत्र दृश्यते ५१

तत्र नादो भवत्येव न विकल्पः कदा चन
नकारात्परतो यत्र मकारात्परतस्तथा ५२

हकारो यत्र दृश्येत तत्र नादो भवेद् ध्रुवम्

नमौ गुरु यत्र दृश्येते अघोषाः परतः स्थिताः ५३

नादं कुर्वीत यत्नेन तत्र घोषबलं न हि
एकाक्षरं नकारस्य चोभयोः स्वरयोर्द्वयोः ५४

अर्द्धचन्द्रं तदुपरि ह्यघोषाः पुरतः स्थिताः
पञ्चमं चार्द्धचन्द्रं च ऊष्मान्तस्वरयोर्द्वयोः ५५

नासिकं तु भवत्येव नृः पाहीति निदर्शनम्
विंशतिर्घोषास्ते गजडदबा ङञणनमा यरलवहाश्चेति ५६

त्रयोदशाघोषास्ते कचटतपाश्च खछठथफाः शषसाश्चेति
मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः ५७

जकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्तदुपरिस्थितः
अशरीरं यमं विद्यात्सम्माज्ज्मींति निदर्शनम् ५८

शून्यालये पिशाचोऽपि गर्ज्जते न च दृश्यते
एव वर्णाः प्रयोक्तव्याः उपज्ज्मन्निति निदर्शनम् ५९

एकाक्षरं वकारस्य निपातस्थो यदा भवेत्
संहितायां लघुर्ज्ञातः पदकाले गुरुर्भवेत् ६०

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूतरः ६१

पदान्ते पदमध्ये च वकारो दृश्यते यदा
लघुरेव स मन्यव्यो ह्यन्यत्रापि लघूतरः ६२

औकारान्ते पदे पूर्वे अकारे परतः स्थिते
लघूतरः विजानीयादग्नावग्निश्चेति निदर्शनम् ६३

यथा पुत्रवती स्नेहाच्चुम्बतीति पुनः पुनः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या युञ्जान इति निदर्शनम् ६४

मूत्रं कुर्वीत वडवा योनिं करोति यादृशीम्
तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः स दुन्दुभे निदर्शनम् ६५

उकारान्ते उकारे च दृश्यते चोभयोर्यदि
द्विरौष्ठ्यं तु विजानीयाद्भूर्भुवः स्वर्न्निदर्शनम् ६६

एकपद्ये भवेद्यस्तु सकृदौष्ठ्यं तदुच्यते
द्वित्रिभिश्च चतुष्कं चतुरौष्ठ्यं ततः परम् ६७

यथा मर्कटयोर्युद्धं कुर्व्वन्मुखेन धावति
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः किकिदीवेति निदर्शनम् ६८

कुक्कुटः कामलुब्धोऽपि ककारद्वयमुच्चरेत्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ६९

चतुर्दशाक्षरं वाक्यं पुनश्चैकादशाक्षरम्
पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः परम् ७०

लक्षणैर्वा विहीनं तु भुक्तमव्यञ्जनं तथा
तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः सिँह्यसि निदर्शनम् ७१

हस्तहीनं तु योऽधीते वेदं वेदविदो विदुः
तल्लक्षणविहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा ७२

एवं चतुष्टयं वाक्यं श्रीश्च तेतिनिदर्शनम्
वसुसंख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदा वा चतुष्पदा ७३

सप्ताक्षरं तु गायत्री अग्निन्दूतं निदर्शनम्

उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ७४

अष्टाक्षरं विजानीयाद्यत्पुरुषेणेति निदर्शनम्
अष्टाक्षरं चतुष्पादं तदेवादि ऋचं त्रयम् ७५

अन्ते पूर्व्वा ऋचः सम्यक्स्वाहाकारं पृथक् पृथक्
तदेव लक्षणं सम्यक् पाराशरमतं यथा ७६

याज्ञवल्की तु वासिष्ठी शिक्षा कात्यायनी तथा
पाराशरी गौतमी तु माण्डव्यामोघनन्दिनी ७७

पाणिन्या सर्ववेदेषु सर्वशास्त्रेषु गीयते
वाजसनेयशाखायां तत्र माध्यन्दिनी स्मृता ७८

एकादशाक्षरं वाक्यं द्वितीयं च नवाक्षरम्
रुद्रसङ्ख्यं तृतीयं स्यान्निधिसंख्यं चतुर्थकम् ७९

चत्वारिंशच्चाक्षराणां वाक्यं स्यात्तु चतुष्टयम्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः एष वस्तोमेति निदर्शनम् ८०

आद्यन्तह्रस्वयोर्म्मन्त्रे वकारो यत्र दृश्यते
स तु ह्रस्व इति प्रोक्तोऽभियुध्येति निदर्शनम् ८१

अकारात्परतो यश्च नैव दीर्घं प्रयुज्यते
अभिविध्येति विज्ञेयो मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोः ८२

व्वनेषु व्यन्तरिक्षं च ह्यष्टौ व्यख्यत्तथैव च
नामग्रहणकालेषु गुरुरेव न संशयः ८३

पूर्वा तु कण्डिका दृष्टा अपराभिस्तु संय्युता
तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ८४

पूर्व्वा विद्धा परा चाथ कण्डिका यत्र दृश्यते
चापलानीति सा ज्ञेया आच्छच्छन्दो निदर्शनम् ८५

यथा भारभराक्रान्तो निश्श्वसेल्लघुचेतसः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या होता यज्ञन्निदर्शनम् ८६

वाक्यौ द्वौ च समुद्भूतौ अक्षरा ऊनविंशतिः
त्रयोविंशतिश्चाक्षराणाँ होता मित्रा पृथिव्यया ८७

हंसः शुचिषच्चैतद्द्वादशाक्षरसञ्ज्ञकः
ऊनाशीतिश्चाक्षराणाम् अथैताँश्च प्रकीर्तिताः ८८

अकारादीनि वाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया
द्वादशाक्षरं प्रथमं पञ्चमं चेति सप्त वै ८९

षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृतम्
एकादशाक्षरं चैव अन्ते च द्वादशाक्षरम् ९०

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अथैतानि निदर्शनम्
तिस्रोऽर्द्धा अभित्यञ्च तिस्रो अर्द्धा प्रजापतिः ९१

पुनन्तु मेति चत्वारि व्वायुः पञ्च ततः परम्
अनाधृष्टात्र पञ्चैव एधोऽस्यर्द्धचतुष्टयम् ९२

सव्वत्सरोऽसि चत्वारि द्यौः शान्तिश्चार्द्धयोर्द्वयोः
क्वचित्स्वााहा पृथक्कुर्यात् क्वचिद्युक्तं तु कारयेत् ९३

क्वचिच्चादौ विजानीयात्क्वचिच्चान्ते विधीयते
पुनन्तु मा पितरो व्वायुरनिलं प्रजापतये त्वा ९४

वाक्यकालेऽवसाने च स्वाहान्ते चाहुतिं क्षिपेत्

मन्त्रभागं पृथक्कुर्यात्स्वाहाकारं पृथक् पृथक् ९५

स्वाहादौ च भवेद् वाक्यं अग्निन्दूतं मनस्तथा
अन्ते चादौ पुनश्चान्ते काय स्वाहेति दर्शनम् ९६

मकारादौ भवेद् वाक्यं ऊर्णाम्रदसं प्रकाश्यते
आविर्म्मर्त्या अकारादौ स्वरान्तं प्रथमान्तरम् ९७

रससंख्या भवेद् वाक्यं वेदवाणौ पुनः पुनः
युग्मवाणान्तयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ९८

पञ्चाशतं च वर्णानाम् अक्षराणां प्रमाणतः
इदमित्येव विज्ञेयं वाक्यं तस्माद् भवेन्न च ९९

अभ्भिरसि । अग्ने तमद्य । सहस्त्रस्य प्प्रमा । अग्निर्देवता । इयमुपरि मरव-
स्यशिरः अश्वस्य त्वा । प्रथमा वाम् । अन्तरामित्रा-वरुणा । होता यक्ष-
दग्निँस्वाहा । स्वाहा यज्ञम्-बर्हिरूर्णम्म्रदाः । एकाक्षरं पदं वाक्यं नचार्द्धा-
युग्मयोरपि । मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वे चार्द्धावसानयोः १००

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या लोकतश्च प्रकीर्त्तिताः
विभक्त्यन्तं विजानीयाद् गुरुतः शास्त्रतोऽपि वा १०१

लोपागमविकाराभ्यां वाक्यानामेष निर्णयः
द्वादशैतानि वाक्यानि द्वादशैतानि शान्तिके १०२

देवादीनां भवन्त्येते द्वादशैतानि संख्यया
छाया छिद्रा तथा छन्दश्छकारा लघुसङ्ख्यया १०३

ह्रस्वो वा यदि वा दीर्घः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः
दीर्घादग्रे छकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च १०४

द्वित्वाक्षरं विजानीयादिति शास्त्रविधानतः
दीर्घादग्रे तु यो दीर्घो गिरिशा व्वर्म्मणा तथा १०५

द्वित्वाक्षरं विजानीयाच्छादयामि निदर्शनम्
वकारस्य भकाराभ्यां छकारस्य चकारयोः १०६

धकारस्य दकाराभ्यां थकारस्य मकारयोः
कवर्गस्य चवर्गस्य खवर्गस्य पवर्गयोः १०७

द्वित्वं चैव यमं चैव भवत्येव न संशयः
ओष्ठ्यं चैव वकारस्य मकारेण सहायवान् १०८

तम्बधान तथा चाम्बे संयोगोऽप्यतिदुर्लभः
तँव्वश्चैव शतँव्वश्च सँय्योगोऽत्यन्तदुर्लभः १०९

अनुस्वारं पृथक्कुर्यादसंप्राहुर्विचक्षणाः
वकारस्य यकारस्य मध्ये बिन्दुः प्रतिष्ठितः ११०

अन्त्यबिन्दुं विना ये च शेषान्तस्थाः प्रकीर्त्तिताः
शृङ्गवद् बालवत्सस्य कुमार्य्यास्तनयुग्मवत् १११

नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः
विस्फुलिङ्गा इव स्फोटा वेदस्याङ्गानि सन्ति हि ११२

अशुद्धपठनाच्चैव नैव मोक्षं प्रपेदिरे
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शुद्धपाठी भवेद्द्विजः ११३

अन्यथा निरय यान्ति कुम्भीपाकं च दारुणम्
सप्ताक्षरं च चत्वारि पुनरष्टाक्षरं तथा ११४

ऋचँ व्वाचमिति ज्ञेया अन्ते चैव चतुष्टयम्

एकादशाक्षरं वाक्यं पुनरेव चतुष्टयम् ११५

त्रयोदशं द्वादशं च यन्मे इति निदर्शनम्
व्याहृत्या सह गायत्री तिस्र अर्द्धा भवेदिह ११६

प्रणवाश्चैव चत्वारो भवन्त्येव न संशयः
ऋचँव्वाचं त्रयश्चैव प्रारम्भे च चतुष्टयम् ११७

इति पाराशरेणोक्तं प्रमाणं वेदसम्मितम्
पूर्वा चतुर्दशास्तिस्त्रो ह्यर्द्धायुग्मार्द्धषड्दश ११८

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अग्निश्चेति निदर्शनम्
पूर्वमष्टाक्षरं वाक्यं परतो द्वादशाक्षरम् ११९

द्विपादान् वा विनिश्चित्य इन्द्रो व्विश्वस्य राजति
अहानि शं त्रयश्चैव त्रयश्चैव यथापरे १२०

अन्त्यावसाना दुर्मित्रा शेषा द्वे द्वे प्रकीर्त्तिताः
कण्डकापञ्चयुग्मार्द्धं चतुःपञ्च नवं नवम् १२१

पुनश्चतुस्त्रयश्चैव त्रयश्चैव पुनः पुनः
शेषा युग्मार्द्धकं विद्याद्देवस्य निदर्शनम् १२२

एवं ज्ञात्वा पठेद्यस्तु स गच्छेद्वैष्णवं पदम्
त्रयश्चैव त्रयश्चैव त्रयश्चैव चतुर्ष्टयम् १२३

षडर्द्धं च त्रयश्चैव द्विपञ्चान्त्यावसानयोः
शेषाश्च कण्डिकाः सर्वा द्वे द्वे अर्द्धे प्रकीर्तिताः १२४

न मे प्रियो द्विजः कश्चिच्छ्रद्धावानतिथिप्रियः
इति पाराशरेणोक्तं विप्राणां हितकाम्यया १२५

शिष्याणामुपकाराय परलोकहिताय वै
स्वाहा प्राणेभ्यस्त्रयश्च लोमभ्यश्च त्रयस्तथा १२६

शेषाश्च कण्डिकाः सर्वा द्वे द्वे अर्द्धे प्रकीर्त्तिताः
अष्टौ वाक्यं तयोः सप्त पञ्च द्वादश वै पुनः १२७

चतुर्थं दश एका च अष्टादश ततः परम्
नवमं चाष्टमं चैव सप्तमं च ततः परम् १२८

इति वाक्यविधिं सम्यक् प्राणेभ्यश्च निदर्शनम्
व्वायुः पञ्च भवेदर्द्धा अर्द्धे द्वे च हिरण्मये १२९

ईशाव्वास्यं तु मन्त्रस्य शेषा द्वे द्वे प्रकीर्त्तिताः
अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकपृष्ठे तु पञ्च वै १३०

सप्तदशाक्षरं चैतद् वैश्वदेवं विनिर्दिशेत्
सप्तदशाक्षरं वाक्यं पुनरष्टादशाक्षरम्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या ग्रामण्यौ तु सुपञ्चयोः १३१

उभौ सप्ताक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः परम्
नवाक्षरं विजानीयाद्यार्मिषुं चेति निदर्शनम् १३३

एकैकस्य नमस्काराः शङ्कराय महात्मने
श्वभ्यश्चादौ च वर्णान्ते वाक्यकाले भवेदिति १३४

नमकं चमकं चैव पुरुषसूक्तं तु नित्यशः
प्रविश्यते महादेवो गृहे गृहपतिर्य्यथा १३५

रुद्राध्यायः स्वरेणैव कण्डिकादशकेन तु
ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचान्ते षोडशाक्षरम् १३६

अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्मन्र्ज्जं विनिर्दिशेत् १३७

पुँश्चलूँ पुँश्चली चेति संख्या यत्र यत्र च
दङ्दणवश्च विज्ञेया अर्द्धचन्द्रस्तु षटसु च १३८

मकाराग्रे छकारादावनुस्वारेण सँय्युतौ
तन्द्रञ्छन्दो विजानीयादग्निः पशुर्न्निदर्शनम् १३९

तकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः स्थिते
क्षणिकं तं विजानीयात्तच्छकेयं निदर्शनम् १४०

पाठकाले भवेद्हस्वो वाक्यकाले तु दीर्घता
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नक्षत्रेब्भ्यः स्वार्हेति निदर्शनम् १४१

शर्म्म च स्त्थ स्तथो पप्प्रााागात्समुद्रस्य त्वेति च
स्वरितो वाक्यकालेऽपि उदात्तं नोपपद्यते १४२

एह्यूषु ॠजीते अभित्त्वा गोमदूषुणा सत्या
स्वरितो वाक्यकाले तु न चोद्ध्र्वं नीयते करम् १४३

सद्यो जातः समुद्रोऽसि प्रथमार्च्यस्य तु द्वया
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरुरेव न संशयः १४४

अन्तस्थैः सह सँय्योगे स्पर्शो वा दृश्यते क्वचित्
ॠवर्णेन तदा ग्रस्तो न लघुर्न्न लघूतरः १४५

ॠकारो गुरुतां यातः संयुक्तो हरयैः सह
ॠवर्णेन परस्यैव व्यृद्धया इति निदर्शनम् १४६

क्रतून् जहि शत्रून् व्वन स्प्पतीन् परिधींश्चेति

चतुर्वेदोऽपि यो विप्रो यावद्ब्रह्म न विन्दति १४७

तावद्भ्रमति संसारे ह्यसारे दुरतिक्रमे
पठित्वा चतुरो वेदान्त्सर्वशास्त्रमनेकधा १४८

यो हि ब्रह्म न जानाति मूर्खः पाठे शठो यथा
ज्ञात्वैव ब्रह्मसायुज्यं लभते नात्र संशयः १४९

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य
तथाहि विप्राः स्मृतिवेदपूर्णा ज्ञानेन हीनाः खरवद्वहन्ति १४०

आहारनिद्राभयमैथुनं च समानमेतत्पशुभिर्नराणाम्
ज्ञानं हि तेषामधिको विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः १५१

प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया
तृप्ताः कामेन बध्यन्ते जन्तवो निशि तद्वशाः १५२

नादबिन्दुसहस्राणि तथा कोटिशतानि च
सवाता रश्मयो यान्ति यत्र वेदो निरामयः १५३

गवामनेकवर्णानां क्षीरं स्यादेकवर्णकम्
क्षीरं यथा तथा ज्ञानं लिङ्गिनस्य गवां यथा १५४

द्वे पदे चैव मोक्षाय न ममेति ममेति च
स ममेति क्षिणन्ती च शत्रूँ रनपव्ययन्तः १५५

अरञ्जनाः पञ्च अर्द्धा अर्द्ध मात्रा भवन्ति च
पूषा मित्रो वसुश्चैव अञ्जनाश्च प्रकीर्त्तिताः १५६

पूषा मित्रो वसून्पञ्चानुरञ्जनाःप्रकीर्तिताः
एकार्द्धमात्रिकाश्चैव पञ्चैते चानुरञ्जनाः १५७

वक्ष्ययक्ष्यकक्ष्यभक्ष्यमाणा इत्येवमादयः
इमे वर्णास्तु तालव्याः परा मूर्धन्यजाः स्मृताः १५८

एवं ज्ञात्वा पठेद्यस्तु स गच्छेद् वैष्णवं पदम्
न मे प्रियो द्विजः कश्चिच्छुद्धपाठी त्वतिप्रियः १५९

इति पाराशरेणोक्तं विप्राणां हितकाम्यया
शिष्याणामुपकाराय परलोकहिताय च १६०

इति पाराशरीशिक्षा समाप्ता

केशवी पद्यात्मिका शिक्षा

अनुदात्तादुदात्तश्चेत्स्वरितोत्तर एव च
हृच्छिरः कर्णमूलेषु न्यसेद्धस्तमसंशयम् १

अनुदात्तादुदात्तश्चेदनुदात्तपरस्तथा
अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तं वामभ्रुवि न्यसेत् २

पुनर्हृदि न्यसेन्नोचमिति शास्त्रव्यवस्थितिः
प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नासिकाग्रतः ३

जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टो व्यञ्जनस्तिरः
तैरोविरामः पादवृत्तस्ताथाभाव्यस्तथाष्टमः ४

एतेषां लक्षणान्याहुः कात्यायनमुनीश्वराः
तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानां चतुर्णां दर्शने करम् ५

तिर्य्यञ्चङ्गमयेद्धीमान्पितृदान वदेव हि
मनुष्यदान मिव चेदुदात्तः प्रत्ययः स्वरः ६

आद्यान्तस्थस्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च
उपसर्गपरो यस्तु यस्य छन्दसि नेष्यते ७

पदस्याद्यन्तमध्ये स्यादृरहैः सँय्युतस्य च
द्विर्भावेऽप्येवमेव स्यादिति कात्यायनश्रुतिः ८

अन्तस्थानां द्वितीयस्य सैकारोच्चारणं भवेत्
अत्युक्तहल्भिः शषसैर्ऋकारेण युतस्य च ९

एवमेव तृतीयस्य शषसैः सँय्युतस्य च
सैकारोच्चारणं कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्थितिः १०

ऋकारस्य च सँय्युक्तासँयुक्तस्यापि सर्वतः
सैकारोच्चारणं कुर्याल्लकारस्य तथा भवेत् ११

अथ चान्तस्यान्तस्त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्त्योच्चारः

वाक्यस्यादिममध्यान्त्यस्य प्रादिकपरस्य लघ्वेव स्यात् १२

वो वां वा वै मन्त्रे लघवो गुरवः पदे च विज्ञेयाः
देवो वः सवितादौ मृग्यमुदाहरणमन्येषाम् १३

असंय्युक्तस्य मूर्द्धन्योष्मणः खोच्चारणं मतम्
दुमृते संय्युक्तस्यापि सस्य योग ष एव हि १४

छन्दसीत्येव खोच्चारो लोक प्रकृतिरिष्यते
अनुस्वारस्य अंकार आदेशश्छन्दसि स्मृतः १५

ऊष्मरेफेषु परतस्तस्य त्रैवध्यमुच्यते
ह्रस्वाद्दीर्घाद्दीर्घह्रस्वो गुरौ च परतो गुरुः १६

ऋकारपर ऊष्मान्त्ये दीर्घाद्दीर्घोऽपि जायते
परसवर्णो ह्यनुस्वारस्येषत्प्रकृतिरुच्यते १७

अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्तमं चाणुमात्रकम्
शषसे च कखपफे विसर्गाः सन्ति यत्र च १८

वाचो विरामः कर्त्तव्यस्तत्रेषच्छ्रुतिचोदनात्
सँय्युक्तस्य पदाद्यस्य चाकारस्य प्रतीयते १९

ईषद्दीर्घतयोच्चारः कात्यायनमुनेर्गिरा
आस्तिकस्य मुनेर्वंशे जातो दैवज्ञगोकुलः २०

तत्सुतेन केशवेन् कृता सम्यक् शुभाप्तिनाम्
प्रीत्यर्थं सुधियां कारिकावली निर्म्मला शुभा २१

इति श्रिमदास्तिकमहर्षिवंशोद्भवज्ञगोकुलचन्द्रसुतदैवज्ञकेशवरामकृता-
कारिकावली सम्पूर्णा

स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वलक्षणलक्षिताम्
शिक्षां समासतस्तत्र स्वरांस्त्वष्टौ प्रकीर्त्तिताः १

तैरोविरामः क्षैप्रश्च तैरोव्यञ्जकस्तथा
भाव्योऽभिनिहितो जात्यः पादवृत्तश्च सप्तमः २

प्रश्लिष्ट इति विज्ञेयाः प्रोच्यन्ते लक्षणान्यथ
अवग्रह उदात्तश्चेत्स्वरितः स्यात्ततः परम् ३

अवग्रहात्पदं यस्तु तं विद्यात्प्रथमं स्वरम्
लक्ष्यमस्य तु विज्ञेयं गोपताविति गो । पतौ ४

इकारोकारयोः स्थाने यवौ स्यातामुदात्तयोः
अनुदात्ते पदे नित्यं स क्षिप्र इति कीर्त्तितः ५

त्र्यम्बकं द्वन्न इत्यादि लक्ष्यं ज्ञेयं विचक्षणैः
स्वरितं छन्दसि पदं यत्किञ्चिदपि दृश्यते ६

उदात्तपूर्वं तत्सर्व्वन्तैरोव्यञ्जन उच्यते
इडेरन्ते तथा हव्ये काम्ये इत्यादि दर्शनम् ७

अकार एकोदात्तेन रेफेणापहृतो भवेत्
तञ्चा भिनिहितं प्राहुः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ८

विवृत्त्या दृश्यते यत्र स्वरं च स्वरितं पदे
स स्वरः पादवृत्तः स्यात्पुत्र ईधे निदर्शनम् ९

यत्रोदात्त इकारो हि निपातैकारसँय्युतः
स प्रश्लिष्ट इति ज्ञेयोऽभीममित्यादि दर्शनम् १०

सादौ पदे परे पूर्वं ककारान्ते पदे स्थिते
कसवर्णं तु विज्ञेयं भिषक्सीसेन दर्शनम् ११

चकारान्ते पदे तान्ते पूर्वं च समवस्थिते
प्रत्यारम्भो न तत्र स्याद्यच्चाहमिति दर्शनम् १२

सादौ पदे परे पूर्वं ङकारान्ते पदे सति
कसवर्णद्वयं तत्र प्राङ्क्सोम इति दर्शनम् १३

सादौ पदे परे नान्ते पूर्वे च समविस्थिते
तसवर्णं विजानीयात्रीन्त्समुद्रान्निदर्शनम् १४

मादौ पदे परे मान्ते पूर्वमुच्चारिते सति
मसवर्णन्तु तत्र स्यादिमम्म इति दर्शनम् १५

पदमध्ये पदाद्यन्त ऋहरेफैश्च संयुते
यकारे जं विजानीयाद्युञ्जानेत्यादिकं यथा १६

टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारम्छन्दसीरितः
प्रत्युदाहरणं पृष्टो दिवीषे त्त्वा निदर्शनम् १७

ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः सैकारो हल्युतो न चेत्
पितृणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् १८

अं कारः स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे
ह्रस्वाद्दीर्घो भवेद्दीर्घाद्ध्रस्वो गुरुरथो मतः १९

सँय्योगे परतो हंस इत्यादि निदर्शनम्
ताँ सवितुरित्यादि दँष्ट्रेत्यादिकं तथा २०

ह्रस्वदीर्घगुरूच्चारः कर्त्तव्योऽत्र यथाक्रमम्

शल् रेफयोरभावेन सिंही प्रत्युदाहृतिः २१

शरेः परे या नु दिती द्विर्भवेद्रेफभागिनाम्
विसर्गाच्च परे यां ऋृकारहीनां निदर्शनम् २२

अस्कन्नमद्य कस्याश्चित्कृष्णोऽस्या इति च क्रमात्
सूर्यस्त्वाद्यौष्पिता चाथ दधात्वस्मानिति क्रमात् २३

बृहन्तः प्रस्तरेष्ठेति पुनः क्क्रत्वे निदर्शनम्
पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्त्वं सर्वत्र कीर्त्तितम् २४

यवयोः परयोः सस्य द्वित्त्वं न स्यात्तु छन्दसि
व्वसवस्त्वा धूपयन्तु तस्य योनिं यथायथम् २५

हल्युक्त ऋृकारस्तु रेकारश्छन्दसि स्मृतः
पितणामिति पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् २६

ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संहिताविषये स्वके
हल्विसर्गयुते वर्णा हल्युतायुतके च न २७

सपक्नान्यद्ध्वमग्घ्नयेति किञ्चिद्दीर्घो भवेदिह
भागम्प्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता २८

हल्युताकारसँय्योगादिति ज्ञेयं विचक्षणैः
इति कात्यायनपरिशिष्टे वर्णोच्चारप्रकारः
सन्ध्यश्चतुर्धा विज्ञेया लोपागमविकारतः २९

प्रकृत्त्या च तथा तत्र प्रथमं हि निदर्शनम्
विकारतो यथा चेदं प्रेषितेत्यादिकं भवेत् ३०

देवो वः सवितेत्यादौ प्रकृत्त्यादिप्रदर्शनम्

उभौ स्वरौ तयोरन्तः सन्धिर्यत्र न दृश्यते ३१

सा विवृत्तिर्बुधैर्ज्ञेया स एवेति च पश्यति
एषा चतुर्धा विज्ञेया प्रथमा तु पिपीलिका ३२

परा पाकवती चैव तथा वत्सानुसारिणी
वत्सानुत्सृजिता चैव चतस्त्रस्ता विवृत्तयः ३३

पिपीलिकाद्यन्तदीर्घा नाब्भ्यासीन्निदर्शनम्
द्वितीया तूभया ह्रस्वा व्विन इन्द्रेति दर्शनम् ३४

तृतीया चोदिता दीर्घा तास्येति निदर्शनम्
अन्ते चतुर्थी दीर्घा स्यात्तानावोढमश्विना ३५

स्वरभक्तिः पञ्चधा स्यात्तत्राद्या करिणी स्मृता
लकारेण हकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ३६

करिणी सा तु विज्ञेया वर्हिरसीति दर्शनम्
लकारेण हकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ३७

कुर्विणी सा हि विज्ञेया उपवल्हेति पश्यति
रकारस्य शकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ३८

हरिणी सा तु विज्ञेयार्शस इत्यादि दर्शनम्
लकारेण शकारेण सँय्योगो यत्र जायते ३९

तां हरिणीं विजानीयाच्छतवल्शेति दर्शनम्
रेफस्याथ षकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ४०

हंसपादेति विज्ञेया वर्षो वर्षीयसीति च
एतल्लक्षणमाख्यातं स्वरभक्तेर्विचक्षणैः ४०

ज्ञात्वैतन्मनुजो याति ब्रह्मलोकं सनातनम्
इति कात्त्यायनेनैव परिशिष्टं कृतं मुदा ४२

इति कात्यायनोक्ता स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा समाप्ता

कात्यायन शिक्षा

यदुदात्तात्परं नोचं स्वार्यं तत्परतो न चेत्
उदात्तात्स्वरितं वा स्याद्यत्र स्यात्स्वरितं वदेत् १

एकीभूतमुदात्तेन स्यादुदात्तमतः परम्
नीचं स्वार्यं यथोक्तं चेद्यच्च स्यात्स्वरितान्वितम् २

यदुदात्त इकारः स्यादनुदात्तेन संयुतः
इकारेण तदा स्वार्य्योऽभीन्धताभित्ययं यथा ३

पदकाले य एकार उदात्तः संहितोद्भवः
ओकारःस्वरसंयुक्तोऽयं न च स्वार्य्य एव सः ४

स्वरितं पदमध्यस्थमुदात्तेन समन्वितम्
पदकाले न पूर्व्वेण ततः स्वार्यन्तु यत्परम् ५

एकीभूताविकारौ चेदुदात्तस्वरितौ पदे
एकस्मिन्नेव तौ स्वार्य्यौ दीर्घपूर्वे तयोः परम् ६

पदस्य स्वरितस्थाने व्यञ्जनं जायते यदि
सन्धिकाले तदा नीचः स्वार्य्यः स्यात्तत्पुरः स्थितः ७

पदकाले यदा नादः स्वरितः स च इष्यते
सन्धिकाले तदा तस्मात्स्वार्य्यः पूर्वपदे तु यः ८

व्यञ्जनं स्वरितात्पूर्वं पञ्चमेनान्वितं यदि
स्वरितादुत्तरं तस्मात्स्वार्य्यो नादस्त्वनन्तरः ९

तच्च नीचमिति ज्ञेयं यद्येकस्मिन्पदे भवेत्
प्रचयं स्वरितादूर्ध्वमुपोपेदित्ययं यथा १०

नीचात्प्रचयतस्तस्मात्स्वरिता संहिता भवेत्
परेषां यत्तु पूर्वं स्यात्स्वरोच्चं नीचमेव तत् ११

उदात्तं पदकाले यत्संहितायां तथैव च
तस्मात्पूर्वं तु यत्किञ्चिदनुदात्तं तदुच्यते १२

यन्नीचं पदकाले तत्संहितायां तथैव च
उक्तं वा नीचहीनं चेत्पितृश्रवणं तद्भवेत् १३

इति महर्षिकात्यायनप्रणीता शिक्षा समाप्ता

वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा

श्रेयो दिशतु नः कृष्णः कसमातङ्गकेसरी
राधाकेलिकलाभिज्ञो गोपीवादकुतूहली १

उत्पन्नो यः स्तुते वंशे बुद्धिमान्कृतनिश्चयः
अमरेश इति ख्यातो भारद्वाजकुलोद्वहः २

सोऽहं शिक्षां प्रवक्ष्यामि प्रातिशाख्यानुसारिणीम्
बालानां पाठशुद्ध्यर्थं वर्णज्ञानादिहेतवे ३

जपादिशुभकार्येषु पुमान्नाधिकृतो भवेत्
सम्यक्पाठं विना यस्मात्तं निमित्तं वदाम्यहम् ४

स्वरसंस्कारयोर्व्वेदे नियमः कथितो यतः
ततो विचार्य वक्तव्यो वर्णसंघात उत्तमः ५

मन्त्रो यः स्वरतो हीनो वर्णतो वापि कुत्रचित्
निष्फलं तं विजानीयात्तथैवाशुभसूचकम् ६

वेदस्याध्ययनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतेः
वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद् विभक्तिपदशोऽपि च ७

स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च
मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ८

स्थानं च करणं मात्रा सम्यगुच्चारणं तथा
यो न वेद स निर्लज्जः पठामीति कथं वदेत् ९

अथ प्रथमतो वर्णसञ्ज्ञाधिक्रियते मया
यया विना न सिद्ध्यन्ति व्यवहारा नृणामिह १०

एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः
द्विगुणानि व्यञ्जनानि ह्येतावान्वर्णसङ्ग्रहः ११

ऋपर्यन्ताः स्वरास्त्रेधा लृकारो ह्रस्व एव च
सन्ध्यक्षराणयह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः १२

ककारादिमकारान्ताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः
चतस्रो यादयोऽन्तस्था ऊष्माणः शषसाः सहाः १३

स्पर्शानां पञ्चमैर्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः
अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च १४

उपध्मानीय इति च द्विस्स्पृष्टश्च तथापरः
द्विस्पृष्टता च विज्ञेया डढयोः स्वरमध्ययोः १५

पदकाले वियुज्येत द्विस्पृष्टो न भवेत्तदा
सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम् १६

चतुर्णां पञ्चमैर्योगे उत्पद्यन्ते यमाश्च ये
कुँ खुँ गुँ घुँ इति च ते चत्वारो नात्र पञ्चमः १७

वर्गाणां प्रथमौ द्वौ द्वावूष्माणश्च हवर्जिताः
जित्सञ्ज्ञा भवन्त्येते शेषा धिसञ्ज्ञकाः स्मृताः १८

शषसामुत्समाख्याता अवर्णः कण्ठ्यसञ्ज्ञकः
सिम्सञ्ज्ञका ऋपर्यन्ता भावी स्यात्कण्ठ्यवर्जितः १९

अन्त्याद्वर्णाद्भवेद्वर्णः पूर्वः स उपधाभिधः
एताः सञ्ज्ञा बुधैर्ज्ञेया व्यवहारप्रसिद्धये २०

लल्हजिह्वामूलभवोपध्मानीयस्तथैव च

नासिक्याश्च तथा चास्मिन्वर्णा वर्ज्याः सदैव हि २१

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घमुच्यते
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् २२

तदर्द्धमणु तस्यार्द्धं परमाणवभिधीयते
वर्णग्रहे सवर्णोऽपि सङ्ख्यया स्पर्शेषु कीर्त्तिताः २३

अथ वर्णसमाम्नाये स्थानं करणसंय्युतम्
आत्मशक्त्या प्रवक्ष्येऽहं तत्क्षन्तव्यमघं बुधैः २४

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठशिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च २५

हकारः पञ्चमैर्युक्तो योऽन्तस्थाभिरथापि वा
औरस्यं तं विदुः प्राज्ञाः कण्ठ्यं शुद्धं प्रचक्षते २६

ऋवर्णोऽथ कवर्गश्च जिह्वामूलीय एव वा
जिह्वामूले भवत्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् २७

इवर्णोऽथ चवर्गश्च ए ऐ कारौ यशैः सह
तालुस्थाना भवन्त्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् २८

षकारोऽथ टवर्गश्च मूर्धन्याः परिकीर्तिताः
जिह्वायाः प्रतिवेष्ट्याग्रमेतेषां कारणं स्मृतम् २९

लृलसिताः स्मृता दन्त्या जिह्वाग्रकरणा हि ते
रेफश्च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते ३०

उवर्णोऽथ पवर्गश्च ओ औ कारौ तथा च वः
ओष्ठ्या एते स्मृता वर्णा उपध्मानीय एव च ३१

समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः प्रकीर्तिताः
वकार ओष्ठसम्भूतो दन्ताग्रकरणः स्मृतः ३२

अवर्णश्च विसर्गश्च हकारश्चापि केवलः
कण्ठ्या वर्णाः स्मृता ह्येषां हनुमध्यं तु कारणम् ३३

यमानुस्वारनासिक्या नासामूलभवा दश
मुखनासिकाकरणोऽनुनासिक इति स्मृतः ३४

पूर्वा मात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर्भवेत्
तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य परा प्रोक्ता यथाक्रमम् ३५

ऐकारौकारयोश्चैवं तत्त्वं ज्ञेयं विचक्षणैः
ए ऐ तु कण्ठतालव्यौ ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ३६

एतद्वर्णसमाम्नायस्थानं करणसंयुतम्
ज्ञातव्यं यन्मया प्रोक्तं शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनम् ३७

यद्यद्यस्य भवेत् स्थानं करणं वा विशेषणम्
सवर्णत्वेन सङ्ग्राह्य आस्ययत्नस्तु भिद्यते ३८

संव्वृतं विवृतं तद्वदस्पृष्टं स्पृष्टमेव च
ईषत्स्पृष्टं चार्द्धस्पृष्टमास्ययत्नस्तु षड्विधः ३९

अकारः संव्वृतो ज्ञेयो विवृताश्चेतरे स्वराः
अस्पृष्टास्यप्रयत्नाश्च स्वराः सर्वे भवन्ति हि ४०

स्पृष्टाः स्पर्शास्तु विज्ञेया अन्तस्था ईषदुत्स्पृशः
अर्द्धस्पृष्टाश्च विज्ञेया ऊष्माणो वर्णवेदिभिः ४१

ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रा रेफलकारयोः

तस्मादस्पृष्टता न स्यात्सम्भवे ऋॢकारयोः ४२

द्विमात्रस्यैकमात्रस्य संव्वृतादि प्रयत्नतः
भिन्नस्याप्यस्तु सावर्ण्यं तदर्थमिदमुच्यते ४३

अथातोऽवरतो वच्मि चर्चा पूर्वपराङ्गयोः
स्वारप्रयोजना चासौ वेदितव्या विचक्षणैः ४४

संय्योगस्यादिभूतो यः स पूर्वाङ्गं भवेद्यथा
अश्वः शशवसंय्योगे शः पूर्वाङ्गं शवोऽन्यतः ४५

यमश्च पूर्वस्याङ्गं स्याच्चकारात्पूर्वसंय्युतः
रुक्क्मः पूर्वस्य कयमावुत्तरस्य तु मः स्मृतः ४६

संय्योगादिपरद्वित्वे पूर्वाङ्गं क्रमजं यथा
पार्श्वं रशौ तु पूर्वस्य परस्य शवयात्मकम् ४७

क्रमजाच्चोत्तरं स्पर्शें परे पूर्वाङ्गकं यथा
पाष्ण्यां पूर्वस्य रषाः परस्याङ्गं णयात्मकम् ४८

यद् व्यञ्जनं च यस्याङ्गं तत्तेन सस्वरं भवेत्
एतदर्थमिदं प्रोक्तं स्वारसन्देहभेदकम् ४१

अनुस्वारो विसर्गश्च नासिक्योऽथ यमास्तथा
जिह्वामूलमुपध्मा च नवैते स्युः पराश्रयाः ५०

सँय्योगवाहा एवैते निजस्वरविवर्जिताः
पूर्वस्याङ्गं भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्ववत् ५१

स्वरभक्तिश्च पूर्वाङ्गं देवम्बर्हिरुदाहृतिः
इकारे च तथोकारे तां यत्नेन विवर्जयेत् ५२

रेफो वाथ लकारो वा यत्रोष्मणि स्वरोदये
स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्वमाक्रम्य पठ्यते ५३

ऊष्मणामुपरिस्थस्तु रेफो याति रेवर्णताम्
रेफत्वं पुनरायाति यद्यूष्माणोऽन्यसँय्युताः ५४

ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते यथा
वर्षो वर्षीयसि ह्वार्षीच्छतबल्शोऽपि सिद्ध्यति ५५

अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव च लक्षणम्
जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् ५६

तैरो व्यञ्जन एवाथ तैरोविराम एव च
पादवृत्तस्ततस्तद्वत्ताथाभाव्यस्तथाष्टमः ५७

एकपदे निपूर्वस्तु सयवो जात्य इष्यते
अपूर्व्वोऽपि परस्तद्वद्धान्यं कन्या स्वरित्यपि ५८

सप्तोदात्तादयो ज्ञेया परेऽभिनिहितादयः
त्रयो नीचपरास्तत्र प्रश्लिष्टान्तं निदर्शनम् ५९

ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नीच एव च
लुप्यते सन्धिकार्ये यत्तं चाभिनिहितं विदुः ६०

तेऽप्सरसां च तेऽवन्तु वेदोऽसीति तुथोऽस्यपि
इ उ वर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्वरोदयौ ६१

यवाभ्यां चैव सँय्युक्तौ तदा क्षैप्रः स्वरो भवेत्
वाज्यर्वँस्त्र्यम्बकँय्यद्वद्द्रवन्नो योजान्विन्द्रेति च ६२

उच्चः पूर्वः परा नीच इकारोऽन्योऽन्यसङ्गतः

प्रश्लिष्टः स स्वरो ज्ञेयः स्रुचीवाभीन्धताँ य्यथा ६३

उदात्तपूर्वो यत्र स्यान्नीचो व्यञ्जनसँय्युतः
स तैरोव्यञ्जन इति स्वरो भवति तद्यथा ६४

इडेरन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते निदर्शनम्
उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरोविरामकः ६५

स्वरो ज्ञेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्यञ्जन एव तु
यथा गोपताविति गोपतौ यज्ञपतिस्तथा ६६

स्वरयोरन्तरे यत्र विवृत्तिर्यदि दृश्यते
स पादवृत्त इत्याख्यः काईमरे निदर्शनम् ६७

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च
ताथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ६८

माध्यन्दिनविरोधी स्यात् ताथाभाव्यस्तु यः स्वरः
भिन्नो यतोऽत्र दृश्येते तावुदात्तानुदात्तकौ ६९

तस्मान्माध्यन्दिनीयानां पदे कम्पो विधीयते
तथोक्तमौञ्जिहायनकैर्माध्यन्दिनानुसारिभिः ७०

अवग्रहो यदा नीचप्रोच्चयोर्म्मध्यतः क्वचित्
तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ७१

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिता इमे
नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्यक्स्वारस्तदा भवेत् ७२

जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च चतुर्थकः
एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्ट्वोदात्तं पुरः स्थितम् ७३

यथा वरुणः पस्त्या स्वा युद्ध्योऽस्माकन्तथापरम्
परमेष्ठ्यभिधीतोऽभीममित्यादि निदर्शनम् ७४

नीचपूर्वोदात्तपरः स्वरोऽसौ प्रणिहन्यते
अन्यथा नीचवर्ण एव स्यात्स्वर्णघर्मादिकं यथा ७५

स्वरितादनुदात्तं यत्तत्सर्वं प्रचयाह्वयम्
स्यादुदात्तमयं चैव त्वामद्येत्यादिकँय्यथा ७६

तिर्यक्स्थानगते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः
प्रचितं तँ विजानीयादुदात्तं स्वरमाप्नुयात् ७७

जात्यं कृत्वा ततः पश्चात्प्रचितो दृश्यते यदि
तन्तु तत्रैव निर्वर्त्य पश्चाद्धस्तं प्रचालयेत् ७८

नोदात्तस्वरितात्पूर्वं प्रचितं स्यादुदात्तवत्
कृत्वानुदात्तमथ तमुदात्तस्वरमाचरेत् ७९

यथा स्यात्स्वरितात्स्वारो वाजे वाजेऽवतेति च
स्वरितोदये सेनानीग्रामण्यौ सहस्याय च ८०

तैरोव्यञ्जनवज्ज्ञेयो जात्योऽभिनिहितः प्रचः
यथा धान्यं कन्या इव वेदोऽसीति तुथोऽस्यपि ८१

वत्सरोऽसि भवेत्तद्वद्वाज्यर्वश्च स्रुचीव च
उदात्तस्वरितपरप्रचितस्यापि नित्यशः ८२

भवेन्नीचतरादेशो वैयाकरणसम्मतः
स्वरिताद्वानुदात्ताद्वा उदात्तो दृश्यते यदि ८३

शून्यं प्रचालयेद्धस्तं स्वरितात्स्वरितेऽपि च

शून्यं प्रचालयेद्धस्तं यकुक्तं केनचित्क्वचित् ८४

तत्कातीयविरोधी स्यात्सम्प्रदायविरोधकृत्
उक्तं च याज्ञवल्क्येन मन्त्रे वाजसनेयके ८५

स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च
स्वरप्रधाने त्रैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ८६

मणिवद् व्यञ्जनान्याहुः सूत्रवत्स्वर इष्यते
व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः ८७

वर्णेषूच्चार्यमाणेषु विकाराः स्युस्त्रयस्तनोः
आयाममार्दवौ चोभौ तृतीयश्चाभिघातकः ८८

गात्रस्योच्चमधस्तिर्यग्गमनं स्यद्यतः क्रमात्
तच्चोदात्तेऽनुदात्ते च स्वरिते च प्रकीर्तितम् ८९

उभयवाँश्च स्वरित एकीभावेऽन्ययोर्भवेत्
यथा पथ्येव चम्वीव ब्रह्मासृज्यत मृत्यवे ९०

अथोदात्तोनुदात्तस्य स्वरितस्यापि सङ्गमे
उदात्त एकीभवति षट् प्रकारः स नान्यथा ९१

द्वयोस्तु स्वरयोस्सन्धावेकीभावो यदा भवेत्
तदा नीचोऽप्युदात्तस्य वशं गच्छति सान्वयः ९२

उदात्तयोरथैकत्वे भवेदुदात्त एव च
स पुरस्तात्परस्ताद्वा यथा स्यात्प्रार्पयत्विति ९३

एमे तन्नैजति परं विश्वाभ्यस्त्वा पुनस्तथा
नाभिरस्याथ मेऽङ्गानि जयन्तन्त्वां तथैव च ९४

पाशिनोऽति देवागात्पूर्वागाद्बर्हिरासदत्
आरुहा मादधुरास्थाद्विद्यादेवं निदर्शनम् ९५

अस्यापवादरूपं यदुदाहरणमुच्यते
आख्यातानां प्रयोगेषु पूर्वं पदमुपस्थितम् ९६

षोडशाक्षरपर्यन्तं तद्योगि स्वरमुद्धरेत् याँ२
आ वहो यदावहन्यो नः पिता तथापरम् ९७

यत्पुरुषँ व्यदधुश्च विद्यादेवं निदर्शनम्
जात्यपूर्वोदात्तपरो ह्युच्चो भवति नित्यशः ९८

यथाद्यूत्त्वेऽवसेऽपि स्याज्ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः
सूव्र्याय स्वरितपरोदात्तपूर्वो यथा भवेत् ९९

स्वरितोदात्तयोः सन्धावुदात्तो बलवान्स्मृतः
हित्वाभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टांस्त्रीनिमान्स्वरान् १००

व्वीद्ध्र्यानुदात्तपूर्वोदात्तपरो यथा भवेत्
सूव्र्याय स्वरितपरोदात्तपूर्वः पदे यथा १०१

सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहतः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम्
ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यक्षैप्रावुभौ स्मृतौ १०२

ततो मृदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते
पादवृत्तो मृदुतरस्त्वेतत्स्वारबलाबलम् १०३

द्वयोस्तु स्वरयोस्सन्धौ स्वरितः स्यात्परो यदि
उदात्तस्यान्तस्थीभावे प्रोच्यते त्र्यम्बकं यथा १०४

योजान्विन्द्र वीड्वङ्गो द्र्वन्नः सर्पिस्तथापरः

नियमः स्वरसन्धेस्तु समाप्तो विदुषां प्रियः १०५

अथातः संस्कारविधिः कथ्यते यो मयाधुना
लोपागमौ विकारश्च प्रकृत्या भवनं तथा १०६

ज्ञातव्यो निपुणैरेवं संस्कारोऽसौ चतुर्विधः
स्वरयोर्वा हलोर्वापि स्वरव्यञ्जनयोरुत १०७

ते नोऽवन्त्वथ देवास एदमापोऽपान्नपात्
देवान आयुः प्राङ्क्सोमस्तन्नश्चिकित्वान्त्वँ यथा १०८

प्रथमात्तु हकारोऽयं तच्चतुर्थत्वमाप्नुयात्
उद्धर्षयावाङ्ढव्यानि ज्ञेयमेवं निदर्शनम् १०९

आद्यः स्वरे तृतीयत्वं घोषवत्सु त्वपञ्चमः
अघोषे प्रथमत्वं वा उदेनं पद्ग्रामे अपि ११०

पदान्ताः प्रथमा वर्णाः परयोः स्वरघोषिणोः
भजन्ते स्वतृतीयत्वं स्वोत्तमत्त्वं यथोत्तमे १११

आद्योत्तमाः पदान्तीयाश्चवर्गं परिहाय च
स्युर्वग्णमहाँस्तन्मित्रस्य विन्द्यादेवं निदर्शनम् ११२

कखयोः परयोर्नित्यं पफयोः परयोरपि
विसर्गस्य यदुक्तन्तल्लक्षणन्नात्र सिध्यति ११३

मयि वः कामधरणं ततः खनेम चाप्यथ
अग्निः पशुर्य्याः फलिनीर्विद्यादेवं निदर्शनम् ११४

अम्ब निष्परसमरीर्द्यौष्पिता च वसुष्कविः
आविष्कृणुष्वेव तथा पर्णे वो व्वसतिष्कृता ११५

एवमादौ विसर्गस्य षत्वमिच्छन्ति सूरयः
पूर्वोक्तस्यापवादोऽयं ज्ञातव्यः कृतबुद्धिभिः ११६

कण्ठ्योपधः सकारः स्याद्भाव्युधः ष एव च
अघोषे घोषवति तु लोपो रेफो यथाक्रमम् ११७

इडस्पदेडायास्पदं ज्योतिष्कृदिष्कृतिस्तथा
तन्न इन्द्रोऽयद्त्मा मा हविर्होतर्न्निदर्शनम् ११८

भाव्युपधः षत्वमेति वर्जयित्वा कृषीस्कृधिम्
प्रत्ययस्य सवर्णत्वं यातीति शाकटायनः ११९

अविकारं च शाकल्यो मन्यते शषसेषु च
आशुः शिशानो वृषभो देवो वः सविता तथा १२०

अदितिः षोडशेत्यादिर्विज्ञेयोदाहृतिर्विदा
पदान्ताः प्रथमा वर्णाः शषसेषु परेषु तान् १२१

शौनको द्वितीयानिच्छेत्प्रकृत्या शाकटायनः
असमानस्थलस्थाश्चेच्छौनकोऽपि वदेत्तदा १२२

सम्यक्स्रवन्तीवट्सूर्यानुष्टुप्शारद्यथापरम्
तत्सवितुश्च तत्सत्यन्द्वितीयं नात्र कर्हिचित् १२३

असस्थानस्थितत्वाच्च तैत्राणां तु न तन्मतम्
पदान्तस्य तवर्गस्य चवर्गे परतः स्थिते १२४

चवर्गः स्यात्तकारस्य चछयोः शागमः स्मृतः
शकारश्छत्वमाप्नोति तवर्गात्स्पर्शवर्जितः १२५

तच्चक्षुरुज्जिहानाश्च तच्छकेयमतः परम्

बृहच्छोचा यविष्ठ्येति वाजाञ्जयत्त्वथापरम् १२६

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतः स्थिते
चवर्गपञ्चमत्वं स्यान्नच्छादेशे तु शागमः १२७

स्वधावाञ्छुक्रः पिशङ्गाञ्छिशिरायेति वै तथा
आदित्याञ् श्मश्रुभिर्नात्र छत्वं स्यात्स्पर्शशङ्कया १२८

दधन्वान्स्ववान्यकारे नकारो लोपमाप्नुयात्
पीवोऽन्नान् रयिवृधे परे वापि तथा पुनः १२९

स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वतः
वर्जयित्वा तमाकारं मकारो यत्र लुप्यते १३०

उपधारञ्जनं कुर्यात्स्वरे विकरणे सति
लोपे प्रकृतिभावे च नोपधारञ्जनं भवेत् १३१

पदान्तस्थो नकारो यः सोऽनुनासिकपूर्वकः
लकारे लत्वमाप्नोति शसत्वं चतकारयोः १३२

यथास्मिँल्लोके त्रिँल्लोकानहीँश्च सर्वानप्युत
गवयाँस्त्वष्ट्रे पशूँस्ताँश्चक्रे चैव निदर्शनम् १३३

स्पर्शे परे नकारस्य विकारो नोपलभ्यते
चतौ विहाय तत्रापि प्रकृत्त्या भवनं क्वचित् १३४

यथास्मिन्गोष्ठेऽकन्कर्म देवान्दिवमथापरम्
पशून्पाहीतिजानीयान्नकारस्यैकरूपताम् १३५

धामन्ते पतयिष्णवर्व्वन् शत्रून्ताढि तथापरम्
मित्र महश्चिकित्त्वान्त्वम्पूषन्तव व्रते तथा १३६

मदिन्तमानां च मधुन्तमानां तद्धिते तमे
निर्जगन्वान्तमसि च न विकारो भवेदिह १३७

एते निपातसिद्धत्वान्न विकारमवाप्नुयुः
नॄन्पकारे विसर्गत्वमुपधारञ्जनं लभेत् १३८

शत्रून्क्रतून्वनस्प्पतीन्परिधींश्च चतुर्थकम्
स्वरे रेफत्वमाप्नोति नासिक्यं चोपधा तथा १३९

अनुस्वारश्चरोष्म्मसु मकारस्येति यो विधिः
पदयोरन्तरे सः स्यात्पदमध्ये तु नस्य च १४०

यथापाँरसं चैव त्वाँशश्वन्त एव च
यजूँषि तपूँषि उरूंहीति निदर्शनम् १४१

पदान्तीयमकारस्य त्वन्तस्थाः परतो यदि
नासिक्यमुपधापूर्वं सोऽन्तस्थात्वमवाप्नुयात् १४२

सँय्यौमि सँव्वपामीति तँल्लोकं च यथा भवेत्
अपदान्तस्य रेफे न यद्वम्रोऽतिसर्पति १४३

एकमात्रो द्विमात्रः स्यात्त्रिमात्रान्मात्रिको यथा
त्वं सोम हवींषि सँस्रष्टा न संय्युजि १४४

अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदयः
ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानां हृदये यथा १४५

मकारः प्रत्यये स्पर्शे भवेत्तद्वर्गपञ्चमः
व्रजङ्गच्छ व्रतञ्चरिष्यामि शण्डस्तथा पुनः १४६

एतन्तेदम्पितृभ्यश्च यच्छन्ताम्पञ्च वै यथा

संयोगादिः स्वराद् द्वित्वं प्राप्नोतीति विदुर्बुधाः १४७

तत्पदान्तपदाद्योर्वा पदमध्येऽपि सर्वतः
सम्यक्स्रवन्ति सरितः सन्धौ तु पदयोर्यथा १४८

अनुष्टुप् शारदी तद्वत्प्रथमस्तु द्विरुक्तिजः
मध्येऽश्वस्तूपरो यद्वदश्वस्य त्त्वा तथापरम् १४९

अस्वरान्न भवत्येतत् श्रुधि श्रुत्कर्णवद्यथा
परं रेफहकाराभ्यां व्यञ्जनं तूष्मवर्जितम् १५०

द्वित्वमापद्यते रेफहकारौ तु न कुत्रचित्
यथा सूर्योऽथ सर्वेभ्यो बाह्वोर्गृह्णामि चैव हि १५१

ऊष्माणो रेफसङ्क्रान्ता न द्विः स्युश्चेत्स्वरोदयाः
यथार्शसदुपचितां वर्षो वर्षीयसीति च १५२

सहस्रशीर्षा पुरुषो देवम्बर्हिर्य्यथा स्मृतम्
अन्तस्थाभिर्यदा युक्ता ऊष्माणो रेफपूर्वकाः १५३

वर्ष्याय चान्तः पाश्र्व्यञ्च रेफादिद्वित्वं भजन्ति ते
ऊष्मान्तस्थापरः स्पर्शो द्वित्वमापद्यते यथा १५४

अश्मन्नूर्जं सस्नितमं धिष्ण्या राष्ट्रं च गृह्णते
यकारात्स्पर्शसँय्योगो नोपलभ्येत कुत्रचित् १५५

शल्मलिश्च दधिक्क्राव्णः पुरुराव्णस्तथैव च
यदि चास्वरपूर्वाः स्युरूष्मान्तस्था न तत्परः १५६

स्पर्शो द्वित्वमाप्नोति स्थालीभिर्दिवः स्कम्भनीः
यत्र चोभयतः स्पर्शैः सँय्युक्ताः शषसाः सहाः १५७

तत्र नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः
पक्ष्माणि वाथ सूक्ष्मा च विश्वप्स्न्या च तथा पुनः १५८

नेदृशेषु द्विरुक्तिः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः
जिह्वामूलीयतः स्पर्शे उपध्मानीयतस्तथा १५९

स इधानो व्वसुष्कविद्यौष्पितेत्यादिकँय्यथा
विसर्जनीयाच्च परो यः स्पर्शो व्यञ्जनोदयः १६०

सोऽपि द्वित्वमवाप्नोति युञ्जानः प्प्रथमँय्यथा
सकारस्य द्विरुक्तिः या सा द्वयोरेव नान्यतः १६१

आ च सास्वा च रास्वेयत्सकारोऽत्र द्विरुक्तितः
ह्रस्वपूर्वौ ङनौ स्यातां पदान्तौ द्विः स्वरोदयौ १६२

युङ्ङसीति तथा चाश्मन्नूर्जमित्यादिकँ य्यथा
प्रथमैश्च स्ववर्गीयैर्द्वितीया द्विर्भवन्ति हि १६३

तृतीयैस्तु चतुर्थाश्च व्विकख्याजिघ्रकँय्यथा
उख्यं संख्यं च मुख्यं च वर्जयित्वा पदत्रयम् १६४

ख्याधातोः खययोः स्यातां कशौ गार्ग्यमते यथा
व्विक्श्याक्शातमित्येतन्माध्यन्दिनविरोधकृत् १६५

विख्याय कखया युक्ताश्चछया आच्छ्यतीतिवत्
गोष्ठानं षटठा एवं पात्थ्यं तथयसँय्युतम् १६६

विष्प्फुरन्ती च षपफा युक्ताश्चैवं चतुर्थकाः
आजिग्घ्र गघरायुक्ता मीड्ढ्वश्च डढवास्तथा १६७

अद्ध्वनो दधवाश्चैवं विब्भ्राड्बभरसँय्युतम्

ऋवर्णे न द्विरुक्तिः स्यात् ङनकारो विहाय च १६८

लृवर्णेऽपि तथैव स्यात् क्लृप्तं चानिष्टतँय्यथा
अवसानस्थितं चापि व्यञ्जनं न द्विरुच्यते १६९

ऊक्क्क्सूनृता पदे एवं संहितायां न वार्यते
स्वरात्परश्छकारस्तु सर्वत्र द्वित्वमाप्नुयात् १७०

यस्यातिहाय सहेति पदत्रयपरं विना
द्विरुक्तिं वर्जयेन्नित्यं यमेऽपि परतः स्थिते १७१

सक्थ्ना देदिश्यते नारी ककारोऽत्रैक एव हि
यमे परे निषेधस्तु पुनर्द्वित्वनिवारकः १७२

ये रुक्मपाप्मप्रभृति प्राहुस्तेषां मनीषिणाम्
संय्योगादिश्च पूर्वाङ्गं यमश्चेति विरोधकृत् १७३

तस्माद्यदुक्तं तत्साधु नत्वन्यत्कल्पनाक्षमम्
अपञ्चमात्पदे नित्यं पञ्चमेषु परेषु च १७४

यमोत्पत्तिर्भवेत्तत्र रुक्मः पाप्मा निदर्शनम्
स्वरात्संयोगपूर्वस्य द्वित्वाज्जातो द्वितीयकः १७५

तस्यैव यमसञ्ज्ञा स्यात्पञ्चमैरन्वितो यदि
स्पर्शानां पञ्चमैर्योगे चत्वारो ये यमाः स्मृताः १७६

अयस्पिण्डेन ते तुल्या घनबन्धाः प्रकीर्तिताः
यमास्तदा निवर्तन्ते ऊष्मा मध्ये भवेद्यदि १७७

ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः पाशैस्त्मन्या निदर्शनम्
स्पर्शा अपञ्चमा ये च अन्तस्थाभिश्च सँय्युताः १७८

दारुपिण्डेन ते तुल्याः श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः
अपञ्चमे स्ववर्गीये न प्राग्वर्णो द्विरुक्तिभाक् १७९

तद्देवानां च यद्देवा अन्तरिक्षम्पुरीतता
ईद्ध्यवाद्ध्र्गीनसावेतावुद्रश्चापि तथैव च १८०

चरद्द्रव्यस्य वचनो द्वित्वं नैवात्र विद्यते
क्षत्रवृत्रस्तथा श्वित्र चित्र सत्र तथैव च १८१

यत्र तत्र पदेष्वेषु व्यञ्जनं न द्विरुच्यते
उपोत्थितमुत्तम्भनमुत्तभानोत्थिताय च १८२

उत्त्थाय बृहती चैषु त्रयः स्पर्शा भवन्ति हि
वर्णं द्विवर्णसंयोगे एकवर्णवदुच्यते १८३

स्वरमध्ये सजातीये विजातीये द्वयोः श्रुतिः
कुक्कुटोऽसि तथा तन्नाज्ज्यं भुज्ज्युः श्रुतिर्द्वयोः १८४

स्पर्शात्परककारस्य स्फोटनं दोषकृन्न वा
अत्राचार्याशयाद्वित्वं स्फोटनं द्वित्वनाशनम् १८५

अयस्पिण्डेन तत्तुल्यं तस्मादुच्चारणं तथा
काण्डात्काण्डाद्वषट् कृतं यकृत्त्क्लोमादिकँयथा १८६

स्ववर्गीयैस्तु सँय्योगः स्पर्शानां सम्भवेद्यदि
तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च १८७

द्वितीयाश्च चतुर्थाश्च वर्णाः सोष्माण एव हि
यदैते पञ्चमैर्युक्ता वायुः सम्यगृते मुखात् १८८

तं धरयेत् प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्चरेत्

सक्थ्ना दध्मस्तथा अग्घ्न्या इति निदर्शनम् १८९

स्वराः संयोगपूर्वा ये व्यञ्जनान्तास्तथान्तगाः
एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा हि ते स्मृताः १९०

यथाग्निर्द्धूर्य्यथा विष्णुः प्रत्यङ् दध्यङ् ऋषिस्तुतम्
याहि पाहि रक्ष मधु विद्यादेवं निदर्शनम् १९१

व्यञ्जनान्तस्य मोक्षः स्यात्करणस्थानतः पदे
अन्यदन्यप्रयत्नेन पदमारभ्यते बुधैः १९२

अन्यथा तु पदादौ च द्वित्वमापद्यते ध्रुवम्
सँय्यौमि सँव्वपामीति इमम्मेति निदर्शनम् १९३

अर्द्धर्चादेः समाप्तौ च मोक्षणं तु विधीयते
पादश्छन्दोऽनुरोधेन एकद्वित्रि चतुष्पदः १९४

अप्यनेकपदैः क्वापि दृश्यते पादपूरणम्
हृदि स्पृशं यथैकस्मिन्पदे स्यात्पादपूरणम् १९५

क्रतोर्भद्रस्य द्विपदं क्रतुन्न भद्रमित्यतः
अग्ने त्वन्नोऽन्तमश्च विद्यात्पादचतुर्विधम् १९६

विधूममग्नेऽनेकपदमेवमादिनिदर्शनम्
ङनकारौ पदान्तीयौ मकारे परतः स्थितेः १९७

कताभ्यां व्यवधीयेते प्राङ्क्सोमश्च यथा तथा
प्रत्यङ्क्सोमस्त्रीन्त्समुद्रानस्मान्त्सीते निदर्शनम् १९८

ऋकारे प्रत्यये कण्ठ्यः पाठे ह्रस्वत्त्वमाप्नुयात्
स्वाह ऋषभमिन्द्रोऽथ विश्वकर्म्म ऋषिस्तथा १९९

येन ऋषय इत्यत्र यत्र ऋषय इत्यपि
ह्रस्वे ह्रस्वविधानँय्यत्तत्सन्धिविनिवर्तकम् २००

ए ओ ऐ औ तु चत्वारः क्रमादेव स्वरे परे
अयवायावतां यान्ति इड एहि कृशानुवत् २०१

सरस्वत्या अग्ग्रजिह्वं ता उभौ च यथाक्रमम्
यवयोरत्र लोपः स्यात्स्वरमध्ये पदान्तयोः २०२

अयादौ यवयोर्लोपे न पुनः सन्धिरिष्यते
असस्थाने वकारस्य लोपन्नेच्छन्ति सूरयः २०३

पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्रहेषु च
यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः २०४

युक्तेन मनसा यद्वत्तत्त्वा यामि तथापरम्
अनूकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् २०५

उपसर्गपरो यः स पदादिरपि दृश्यते
ईषत्स्पृष्टो यथा वियत्पदच्छेदे परो भवेत् २०६

यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत्
यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते २०७

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्ल्लघुलघूतरः
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदस्यान्ते लघूतरः २०८

उपसर्गपरौ यत्र यवकारौ पदादिगौ
ईषत्स्पृष्टौ ततो ज्ञेयावभियुध्य उपा यथा २०९

परि वाजपतिः कविः प्रवोचं च निदर्शनम्

अनुयोजान्विन्द्र ते तु उप यज्ञँ व्विना तथा २१०

त्वदर्थवाचिनौ वो वाँव्वा वै यदि निपातजौ
आदेशाश्च विकल्पास्स्युरीषत्स्पृष्टा हि ते स्मृताः २११

देवो वः सविता या वाँव्वातो वाथ तथा न वै
तव व्वायवृतस्पतेऽस्ति वान्वा निदर्शनम् २१२

द्वेधीभावे समुत्पन्ने लक्षणान्निर्णयो भवेत्
लक्षणँव्वाविनाशि स्यात्सम्प्रदायोऽविनाशवान् २१३

प्रमाणानुगतं वाक्यं यो मोहाद्धातुमिच्छति
प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुं प्रक्षिपति स्वयम् २१४

कण्ठ्या वर्णाग्निदेवत्यास्तालव्याः सोमदेवताः
जिह्वामूलीया नैर्ऋत्या रौद्रा दन्त्याः प्रकीर्तिताः २१५

ओष्ठ्याश्चैवाश्विना ज्ञेया वायव्या मूर्द्धसम्भवाः
शेषास्तु वैश्वदेवाः स्युरिति कात्यायनोऽब्रवीत् २१६

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्
सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः २१७

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते
वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ११८

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः २१९

स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये
द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः २२०

उदात्तं ब्राह्मणं विद्याद्भारद्वाज ऋषिस्ततः
गायत्रं च भवेच्छन्दो नियोगो ब्रह्मसाधने २२१

नीचं तु क्षत्रियं प्राहुर्गौतमोऽस्य च देवता
छन्दस्त्रैष्टुभमेवास्य विनियोगोऽघनाशने २२२

स्वरितं वैश्यमेवाहुर्मुनिर्गार्ग्योऽस्य कीर्त्तितम्
जागतं तु भवेच्छन्दो नियोगः शत्रुनाशने २२३

एषा मन्त्ररहस्यस्य मञ्जूषोद्घाटिता मया
एतत्सर्वं विदित्वा तु ब्रह्मलोके महीयते ११४

अनेन विधिना वेदं योऽधीते श्रद्धया द्विजः
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् २२५

रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्षकादिकम्
सोऽध्यापने न योग्यः स्याज्जपहोमादिकर्मसु २२६

अमरेशकृतामेतां शिक्षां यो धारयेत्सुधीः
विद्वज्जनसभामध्ये जयं स लभते ध्रुवम् २२७

इत्यमरेशकृता वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा समाप्ता

माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीता शिक्षा

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् १

स्वरादिद्वित्वमवाप्नोति व्यञ्जनं व्यञ्जने परे
हरौ न यद्यचः पूर्वौ निमित्तं व्यञ्जनस्य च २

इषे त्त्वोर्जे त्वा । स्वरपूर्वाः शषसहा अन्तस्थाश्चतथा यदि । निमित्तभूता द्वित्वस्य स्पर्श एव न संशयः ३

अश्मन् । स्पर्शपूर्वा यरलवाः स्पर्शपूर्वाः शरस्तथा । व्यञ्जनञ्च ततः पूर्वं द्वे-धाभावं न चाप्नुयात् ४

अयक्ष्माः । विसर्गाच्च परः कादिर्व्यञ्जनात्किल पूर्वगः । ह्रस्वपूर्वौ नङौ द्वि-त्वमापद्येते पदान्तगौ । अपि स्वरतरावेव शिलष्टौ भवति नान्यथा ५

विष्णोः क्रमः । दध्यङ्ङृषि । अश्मन्नूर्ज्जम् । अत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्ज-नमश्नुते । द्वितीयस्य चप्रथमस्तुरीयस्य तृतीयकः ६

बाहुब्भ्याम् । स्ववर्गे च परे चैवापञ्चमे परतःस्थिते । सवर्णे च यमे चैव ऋवर्णे न तथा शलि ७

तद्देवानाम् । ऋद्धि । तन्नं । अग्निः । पितृणाम् । अत्र कवर्गीयखकारा नि-र्दिश्यन्ते। आखरेष्ठाः १ आखुस्ते २ मयूखैः ३ द्याम्मा लेखीः ४ ततः खनेम ५ उखाङ्कणोतु ६ उखांम्परिददामि ७ खनत्ववट ८ दधतूखे ९ मित्रैतान्त उखाम् १० त्वङ्खाद ११ सुखादितान १२ अभारुखा १३ गन्धर्व्वाखनन् १४ आखिदते १५ प्रखिदते १६विशिखा इव १७ श्रियै शिखा १८ भूभ्याखून् १९ ऋतूनामाखुः २० खड्गोवैश्वदेवः २१ नखेषु २२ मोखा भ्राजन्ती २३ उखायाः सदने स्वे २४ मधु शाखः२५ स्त्रीषखम् २६ शङ्खध्मम् २७ मखस्यशिरोऽसि २८ मखाय त्वा २९ अथ गलितर्चानां निर्णयः । इषे त्त्वा

एदम् अश्वस्तूपरः । समिद्धोऽञ्जन् । सहस्रशीर्षा पुरुषः । तदेव । स्वाहा प्राणेभ्यश्चैष्वध्यायेषु न गलितार्ऋचः १

द्वितीयेऽध्याये अग्ने व्रतपते इति प्रविष्टास्त्रयस्त्रिंशत् २

तृतीयेऽयमग्निः पुरीष्य इति प्रविष्टा द्वाषष्टिः ३

पञ्चमेऽग्ने व्रतपा उरु विष्णो इति प्रविष्टे एकचत्वारिंशत् ५

षष्ठे प्रथमा ऋग्गलिता रेवतीरमध्वमित्यतः परादेवस्य त्वान्तः पञ्चविंशत् ६

वाचस्पतये स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मेऽग्ने नया यन्नोलुप्ते चतुश्चत्वारिंशत् ७

आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा चन सँव्वर्चसा देवा गातुविद उदुत्यमवभृथ निचुम्पुण मिलिता अष्टपञ्चाशत् ८

देवसवितरित्यत्र देवस्याहं एकोनचत्वारिंशत् ९

अपो देवा इत्यत्र सोमस्य त्विषिरिमं देवा इति लुप्तेद्वात्रिंशत् १०

युञ्जानः प्रथममित्यत्र युञ्जते देवसवितः पृथिव्याःसधस्थाद् वसवस्त्वाच्छृ-न्दन्तु मिलिताष्टसप्ततिः ११

दृशानो रुक्क्म इत्यत्र हंसः शुचिषदक्रन्ददग्निर्दृशानो रुक्क्मः समिद्धाग्निं स-हरय्या पुनरूर्ज्जायन्तेभवतन्नष्टोत्तरशतम् १२

मयि गृह्णामीत्यत्राग्निर्मूर्द्धापाम्पृष्ठम्महो द्यौर्विष्णोः कर्माणि चित्रं देवानां त्रिपञ्चाशत् १३

ध्रुवक्षितिरित्यत्र शुक्रश्च विश्वकर्मा त्वा द्वे नभश्चेषश्चेति पञ्चविंशतिः १४

अग्ने जातानित्यत्राग्नेर्मूर्द्धा त्वामग्ने पुष्कराद्धुवोयज्ञस्यायमिहायन्ते लोकं पृण

तां अस्येन्द्रँविश्वानवैता लुप्यन्ते परमेष्ठी त्वा द्वे मिलिते चतुः पञ्चाशत् १५

नमस्ते इत्यत्र नीलग्रीवा द्वितीया नमोऽस्तु द्वे मिलितास्त्रयस्त्रिषष्टिः १६

अश्मन्नूर्जमित्यत्र हिमस्य त्वा वाचस्पतिं विश्वकर्म्मन्हविषोदुत्त्वा इन्द्रं वि-
श्वा नक्तोषासाग्ने त्वं सप्तद्वानवतिः १७

व्वाजश्चेत्यत्र वाजस्य नु देवस्य त्वा यास्ते या व उद्बुद्ध्यस्व येन वहसि
व्विनत्वंय्यविष्ठेत्यष्टमिलिता एकोनसप्ततिः १८

स्वाद्वीन्त्वेत्यत्र वायोः पूतः कुविदङ्गेति द्वे त्रिणवतिः १९

क्षत्रस्य योनिरित्यत्र समुद्रे ते उतापः पुत्रमिव पितरौनिषसाद यदि जाग्रद्य-
दापो यदि दिवेति यद्ग्रामेसुमित्रियानोयत्सुरामं नवैकाशीतिः २०

इमम्मे इत्यत्र तत्त्वा शन्नो वाजेवाजेऽवत होतायक्षदिन्द्रमृषभस्य सरस्व-
तीम्मेषस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् २१

तेजोऽसीत्यत्र तत्सवितुर्विश्वो देवस्य पृथिव्यै स्वाहामधवे स्वाहा वाजाय
स्वाहासवे स्वाहेति प्रविष्टा एकविंशतिः २२

हिरण्यगर्भ इत्यत्र कः स्वित्सूर्य एकाकी कास्विद्द्यौरासीत्प्रजापते न स-
प्तपञ्चाशत् २३

शादन्दद्भिरित्यत्र हिरण्यगर्भः सँय्यः प्प्राणतोऽग्नेत्वं चत्वारिंशत् २५

अग्निश्चेत्यत्र वैश्वानरो नः पञ्चविंशत् २६

समास्त्वेत्यत्र उद्वयं चतुश्चत्वारिंशत् २७

होता यक्षदित्यत्र देवा दैव्याहोतारा शुचिमुष्णिहानन्तरं सर्वे लुप्ता अन्तस्त्रि-

पञ्चाशत् १८

देव सवितरित्यत्र तत्सवितुर्विंशत् ३०

अस्याजरास इत्यत्र युन्त्वा हि अयमिह मूर्द्धानन्दिव ऊदुत्त्यं विश्वेऽद्येन्द्र-वायू इमे यज्ञो देवानां गाव उपदैव्व्यावद्ध्वर्य्यू अदब्धेभिः सवितः सप्ता-शीतिः ३३

यज्जाग्रत इत्यत्राकृष्णेन सप्तपञ्चाशत् ३४

अपेत इत्यत्राश्वत्त्थे वः सुमित्रिया न उद्वयमग्नायूँषीत्यष्टादश ३५

ऋचँव्वाचमित्यत्र भूर्भुवः कया नः कस्त्वा स्योनापृथिव्यापोहिष्ठेति त्रि-न्नमस्ते हरसे सुमित्रिया नोऽभीषुणो दृते दृंहमेति त्रयोदश ३६

देवस्य त्वेत्यत्र देवी द्यावापृथिवीन्द्रस्यौजोऽश्वस्यत्वेयत्यग्रे हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य शिरस्त्रयोदश ३७

द्वितीयदेवस्य त्वेत्यत्र सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसी एह्यदित्यैरास्त्रासीन्द्रा-यत्वा षड्द्वाविंशतिः ३८

ईशाव्वास्यमित्यत्रान्धन्तमोऽन्यदेवासम्भूतिमिलितास्त्रयोऽग्ने नय त्रयोदश ४०
एवं चतुष्षष्ट्युत्तरशतं लोपाः । एकादशोत्तरमष्टादशशतैः सहेति

माध्यन्दिनीयशिक्षा समाप्ता

माण्डव्यमहर्षिप्रणीता शिक्षा

अथातः संप्रवक्ष्यामि शिष्याणां हितकाम्यया
माण्डव्येन यथा प्रोक्ता ओष्ठ्यसंख्या समाहृता १

इषे त्वा बर्ह्वीः प्रथमाक्षरं बाहुब्भ्यां तिस्रः पृथुबुध्नो बृहद्ग्रावासि ब्रह्मवनि त्वा इन्द्रस्य बाहुरसि बधानदेव तिस्र ऊर्ज्जे त्वादब्धेन पञ्चदश १

कृष्णोऽसि बर्हिषे त्वा बर्हिरसि स्रुग्भ्यो बृहन्तमध्वरे सवितुर्ब्बाहूस्त्थो बाहुब्भ्यां बृहस्पतये ब्रह्मणे बृहस्पतिर्यज्ञमिमं बर्हिषि मादयध्वं अग्नेऽदब्धायो सम्बर्हिस्त्रयोदश २

समिधाग्निं घृतैर्बोधयत बृहच्छो चादब्धासः स नो बोधि ब्रह्म द्वयं गृहा मा बिभीत ऊर्ज्जं बिभ्रत द्वयं सैमनसो बहुर्मनस्तनूषु बिभ्रतः सह स्वस्राम्बिकया देवन्त्र्यम्बकमुर्व्वारुकमिव बन्धनात्सप्तदश ३

एदमापो देवीर्बृहतीर्बृहस्पतये ब्रह्माग्निः प्रबुधेऽदब्धस्तनूपा बध्नीतां बृहस्पतिष्ट्वास्मे ते बन्धुः चतस्रो ब्रूतात् अङ्घारे बम्भारे ब्रह्म द्वयं पञ्चदश ४

अग्नेस्तनूर्ब्बहिर्द्धा यज्ञाद् ब्रह्म त्रयं विप्रस्य बृहतो बाहुभ्यां बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय यं मे सबन्धुर्य्यमसबन्धुर्बम्भारिरसि बुध्न्यो घृतयोने पिब द्वौ षोडश ५

देवस्य त्वा बाहुब्भ्यान्तिस्रो ब्रह्म द्वयं बृहस्पते धारया रक्षोऽवबाधे पिबत द्वयं सोमस्य पिबताम्ब निष्परेन्द्र ब्रवीमि द्वादश ६

व्वाचस्पतये ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं बृहस्प्पतिस्तिस्रो ब्रह्म द्वयं बृहद्व्रते यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तृणन्ति बर्हिरपिबः सोमं पिब पिबा सोममुत द्विबर्हाश्चतुर्दश ७

उपयाम गृहीतोसि बृहदुक्षाय बृहस्पतिसुतस्येति सोमं पिब ब्रह्म द्वयं सुभृ-
तं बिभृत सुकृतं ब्रूताद्बृहच्छुक्रोऽष्टौ ८

देव सवितर्ब्बलवान्बलेन बृहस्पतिः षोडश ग्रीवायां बद्धः पिबत मादयध्वं
प्रसवाबभूव ब्रह्म द्वयं बाहुब्भ्यां द्वयं पञ्चविंशतिः ९

अपो देवाबृहस्पतिर्द्वयं बन्धुस्तपोजाः क्षत्रस्योल्बं दृबासि ब्रह्मषडहिम्बुध्न्यं
परि ता बभूवाब्जागोजा ऋतम्बृहद्बाहू अभ्युपावहरामि बहुकार श्रेयस्कर
बर्हिष अपिबः शचीभिर्विंशतिः १०

युञ्जानः प्रथमं बृहद्दश ब्रह्म त्र्यं बाहुब्भ्यां तिस्रो बिभ्रदभ्रिं बहुले उभे अद-
ब्धव्रतप्रमतिर्बाधस्व द्विषः साग्निं बिभर्त्तु बिलङ्गृभ्णातु सुबाहुरुताम्ब धृष्णु
बल द्वयमेषां बाहू एकोनत्रिंशत् ११

दृशानो रुक्क्मो बृहदब्जा गोजा घृतैर्ब्बोधयत बिभृताप्स्वेन द्वोधा मे स
बोधि ब्रह्म द्वयं बृहस्पतिँ पञ्च बन्धमेतं बन्धानामवसर्जनायावबन्धेह बीजं
सजूरब्दो बभ्रूणामहमंब धामान्युपब्रुवे द्वयं विबाधद्ध्व पड्वीशात्सर्वस्माद्
देवकिल्बिषाद्बह्वीः प्रथमाक्षरं नाशयित्री बलासस्य द्वात्रिंशत् १२

मयि गृह्णामि ब्रह्मयज्ञानं सबुध्न्या अदब्धो धत्त बृहस्पते द्विबुध्नं त्रिष्टुब्ग्रैष्मी
पञ्चदशाद् बृहत् १३

ध्रुवक्षितिर्ब्रह्म चत्वारि बृहती पञ्च बस्तो व्वयः प्रथमं विबाधसे बृहस्पति त्रयं
ब्रध्नस्य पञ्चदश १४

अग्ने जातान्ब्रूहि द्वयं बृहत्पञ्च बृहस्पति द्वयमबोध्यग्निः सुब्रह्मा यज्ञो बभूथ
स्तीर्णबर्हिषमुद्बुध्यस्व चतुर्दश १५

नमस्ते बाहुभ्यामुत ते विभर्ष्यस्तवे उत बभ्रुर्बाणवान्बभूव ते बाहुभ्यां तव हि-
रण्यबाहवे बभ्लुशाय बृहत्ते बुध्न्याय बिल्मिने पिनाकम्बिभ्रदा गहि बाह्वोस्तव
प्रथममैलबृदाः पिबतो जनान्पञ्चदश १६

अश्मन्नूर्ज्जमर्बुदञ्च बर्हिषदे स्वयम्पिबन्तु ब्रह्म यत्र बाणाः प्रजया च बहुङ्कधि ब्रुवन्बाधमाना हस्तेषु बिभ्रतः प्रब्रवां त्रिधा बद्धः सप्तविंशतिः १७

व्वाजश्च मे बलं च मे बृहस्पति त्रयं बर्हिर्द्वयं बृहत्त्रयम् ब्रह्मैकादश बाहुभ्यामिह बोधि ब्रध्नस्योद्बुध्यस्व चतुर्विंशतिः १८

स्वाद्वीन्त्वा ब्रह्म चत्वारि बर्हिर्दश बलं चत्वारि रूपम्बदरं पिब षडारे बाधस्व बह्वयस्तन्वँ प्रथमं बहुलां मे अधि ब्रुवन्द्वयमुल्बञ्जहाति बहुधा न बाधमानाः सब्वन्तद्बदरैः सुकृतं बिभर्ति षट्त्रिंशत् १९

क्षत्रस्य योनिर्बाहुभ्यां बलं षड् बाहू मे बृहस्पति पुरोहिता बभ्र्वै मदे बृहच्चत्वारि बाहू चत्वारि बर्हिर्द्वयं स बिभेद बाधतान्द्वेषः पिब द्वयमष्टाविंशतिः२०

इमं मे व्वरुणेह बोधि ब्रह्म द्वयं प्रबाहवा पिब द्वयं बर्हिः सप्त बृहत्त्रयं बृहस्पतिर्बलं चत्वारि बदरैर्द्वौ बध्नन्नश्विभ्यां बहुभ्यः सूक्ता ब्रूहि षड्विंशतिः २१

तेजोऽसि बाहुभ्यां सुता बभूव ब्रह्म त्रयं तं बधान बृहस्पतये प्रबुद्धाय बलाय पिबति बोधयोपब्ब्रुवे बृहत्त्यै स्वाहा त्रयोदश २२

हिरण्यगर्भः सम्बभूव सप्त युञ्जन्ति ब्रध्नं बृहत्सप्त ब्रह्म षट् पिब चत्त्वार्य्यम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके बहुर्द्वयं ये बर्हिषः प्रब्रवीमि परिता बभूव त्रयस्त्रिंशत् २३

अश्श्वस्तूपरो बाह्वोः प्रथमो बभ्रुः सप्त बाहु चत्वारि बार्हस्प्पत्त्या द्वयं बृहद्द्वयं बलं चत्वारि बाहु द्वयं बर्हिषदां त्रैयम्बकाः सोमाय लबान्बृहस्प्पति द्वयमष्टाविंशतिः २४

शादन्दद्भिर्म्मृदम्बस्वैरनूकाशेन बाह्यन्निर्बाधेन बृहस्पतिश्चत्वार्य्यद्ध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेन बल द्वयं जुम्बकायजगतो बभूव यस्य बाहू अदब्ध द्वयं बन्धुपञ्च पड्बीश द्वयं ब्रह्मणा सूदयामि देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य पञ्चविंशतिः २५

अग्निश्च ब्रह्मराजन्याभ्यां बृहस्पति त्रयं पिब त्रयं बृहदर्च्च ब्रवाणि ते बर्हि-
र्द्द्वयमेकादश २६

समास्त्वा बोधय द्वयं ब्रह्म द्वयं बृहस्पते द्वयं बर्हिरिदं यद्बृहतीरष्टौ २७

होता यक्षद्बर्हिर्द्दश बृहतीमेकं बध्नं द्वयं बृहती त्रयं ब्रह्माणं बिभ्रद्द्वयं बृहद्द्वयं
बध्नं द्वाविंशतिः २८

समिद्धोऽञ्जन्बर्हिस्त्रयं बहोः कर्त्तारम्बाहू बन्धनानि द्वयं बृहद्द्वयं पुत्रं बिभृ-
ता बह्वीनां पिता प्रथमं बहुरस्य पुत्र इषुबला ब्राह्मणासः सोमोऽधिब्रवीतु
पर्य्येति बाहुम्बाधमानो द्वयं बलमोजोबभ्रुः सौम्यो बार्हस्प्पत्यो बार्हताय बृ-
हस्पतये सप्तविंशतिः २६

देव सवितर्ब्रह्मणे ब्राह्मण त्रयं क्लीब त्रयं बिदलकारीं बल द्वयमुत्सादेब्भ्यः
कुब्जमधर्माय बधिरं ब्रध्नस्य बधाय बहुवादिनं शब्दायाडम्बराघातं शाब-
ल्यां क्लीब अष्टादश ३०

सहस्रशीर्षा तँ य्यज्ञं बर्हिषि ब्रह्म चत्वारि द्वौ बाहू राजन्योऽबध्नन्पुरुषं जायमा-
नो बहुधा तदब्रुवन्दश ३१

तदेव ब्रह्म द्वयमाबभूव यद्बृहतीः स नो बन्धुःपञ्च ३२

अस्याजरासो बृहत्त्रयं बर्हिर्द्वयं पिब त्रयं बर्हिषि द्वयं बृहद्द्वयं बृहतीं पिबतु
बट्त्रयमिव बीरिटे बृहस्पतिं ब्रह्मणो द्वयं बृहती बर्हिषि शाम्बरे बहुलादब्धे-
भिर्द्वयं ब्रह्माणि पिबत बहुलं बाधते बृहद्भानो बृहते ब्रह्म चतुस्त्रिंशत् ३३

यज्ञाग्रतो बाधते ब्रूहि पिबतं बृहती ब्रह्मणश्चतुर्बाधामहे बिभर्त्य बध्नन् ब-
ध्नामि बुध्न्यो बोधि बृहत्पञ्चदश ३४

अपेतो ब्रवीमि प्रथमाक्षरं किल्विषं बाधस्व त्रीणि ३५

ऋचेंव्वाच बृहस्पतिर्द्वयं ब्रह्म ब्रवाम प्रथमाच्चरं चत्वारि ३६

देवस्यत्वा बाहुभ्यां बृहतो ब्रह्मणो बृहस्प्पते बोधि पञ्च ३७

देवस्य त्वा बाहुभ्यां बृहपतये पिबत ब्रह्मणे ब्रह्मोर्ध्व बर्हिभ्यों बभूव ब्रह्मणो बृहद् ब्रह्मणा दश ३८

स्वाहा प्राणेभ्यो बृहस्पतिर्ब्बलेन ब्रह्मणे ब्रह्महत्त्यायै चत्वारि ३९

ईशा व्वास्यं क्लिब एकः ४०

इति श्रीमाराडवी शिचा समाप्ता

वासिष्ठीशिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वासिष्ठस्य मतं यथा
सर्वानुक्रममुद्धृत्य ऋग्यजुषोस्तु लक्षणम् १

अध्याये प्रथमे नवमेऽनुवाके पुराक्रूरस्येत्येका यजूंषि
सर्वे मन्त्राः सप्तदशोत्तरशतं यजूंषि प्रथमे १।११७

द्वितीयेऽध्याये व्वीतिहोत्रमित्येषा तेऽग्न इति मरुतांपृषतीरिति यम्परिधिमिति
यजुरन्ताग्नेः प्रियं यजुः
सँस्त्रवभागा इति यजुरन्ता स्वाहा व्वाडितियजुरेकेन सह मन्त्रं देवागातुवि-
द इति द्वे
सँव्वर्च्चसेति ये रूपाण्याधत्तेति द्वे द्वे द्वितीये
द्वादशैवार्चः षट्सप्ततिर्यजूंषि १२।७६

तृतीयेऽध्याये समिधाग्निमिति चतस्त्र आयङ्गौरिति तिस्त्रोऽग्निर्ज्ज्योतिरिति सप्त गायत्र्यः पूर्वाः पञ्चैकपदान्तरे त्रिपदे उपप्प्रयन्त इतिषडिन्धाना इति त्र्यवसाना महापङ्क्तिरूपाश्चेति सप्तगायत्र्य अध्यायास्तिस्त्रस्त्रिपदा उत्तराश्च-तस्त्रो द्विपदाः सोमानमिति नवागन्मेति तिस्त्रो गृहा मेति
चतस्त्र उपहूता इति त्र्यवसाना महापङ्क्तिः प्रघासिन इति चतस्त्रः पूर्णा दर्व्वि द्वे अक्षन्नमीमदन्तेति षडेव रुद्रमिति चतस्त्र एतत्ते रुद्रेत्येकास्तारपङ्क्तिर्जप-यजुरित्येके आयुषमित्येषा तृतीये ऋत्वस्त्रिषष्टिर्द्वाषष्टिर्वा चतुस्त्रिंशत् षट्-त्रंशद्वा यजूंषि ६३।३६

चतुर्थेऽध्याये एदमिति द्वे अत्यष्टी त्र्यवसाने
आव इत्येकापो देवीरिति विश्वो देवस्येति

दैवीन्धियमिति श्वात्राः पीता इति चाग्ने त्वमिति
त्वमग्ने व्वरव्यसि समरव्ये अभिन्त्यमित्यैका

परिमाग्ने इति द्वे अस्तभ्ना द्यामिति चतस्त्रोनमो मित्रस्येत्येका या ते धा-

मानीति चैका चतुर्थे एकविंशतिर्विंशतिर्वा पञ्चषष्टिर्य्यजूँषि षट्षष्टिर्वा २१।६६

पञ्चमेऽध्याये भवतन्न इति द्वे अंशुरंशुरितिप्रकृतिश्चतुरवसाना युञ्जत इति तिस्रो व्विष्णोर्न्नुकमिति तिस्रः पूर्वे यजुरन्ते व्विष्णवे त्वेतियजुरुभयतः परित्वेत्येका त्वं सोमेति पञ्चाद्या गायत्र्यनवसाना जुषाण इत्येकपदा विराड्यजुरन्तोरु व्विष्णो इत्येषा बारद्वयं पञ्चमेसप्तदशर्च्चः पञ्चशोतरशतानि यजूँषि १७।११५

षष्ठेऽध्याये या ते धामानीत्येका व्विष्णोःकर्म्माणीति द्वे इदमापो महापङ्क्तिस्त्र्यवसानादेवत्त्वष्टरित्येका यदाहुरग्घ्न्या इत्यवसानागायत्री चैका हविष्मतीरित्येका अमूर्य्या इत्येकाहृदे त्वा शृणोत्त्वग्निरिति चतस्रो षत्ते सोमेति द्वेप्रागपागिति द्वे षष्ठे ऋचः सप्तदश अशीतिर्यजूँषि १७।८३

सप्तमेऽध्याये वाचस्पतये इत्येकान्तस्ते इत्येकाव्वायविति षडयजुरन्ता सा यमेत्येकायैव्वेन इतियजुरन्ते ये देवास इत्येका मूर्धानमित्येकाध्रुवन्ध्रुवे-णेति द्वे कोऽसीत्येका इन्द्राग्नी आगतमितिदश यजुरन्ता उदुत्यमिति चतस्रः सप्त ऋचस्त्रिंशदेकादशोत्तरयजूँषि ३०।१११

अष्टमेऽध्याये कदा चनेति तिस्रो यजुरन्तादित्येभ्यस्त्वेति यजु अदस्म्मा इति द्वे अहं परस्तादित्येका समिन्द्रेति सप्तीरुं हीत्येकाग्नेरनीकमिति तिस्र एजतु द्वे पूर्वा त्र्यवसानामहापङ्क्तिर्म्मरुतो यस्येति द्वे आतिष्ठेतियजुरन्तास्तिस्रो यस्मान्नेति द्वे द्वितीया यजुरन्तासह प्प्राणेनेति यजुरग्ने पवस्वेति चतस्रोयजुरन्ताजिघ्रेति द्वे व्विन इन्द्रेति व्वाचस्प्पतिमिति द्वे तिस्रोऽपि यजुरन्ता उपसृजन्निति द्वेयुवन्तमिति त्र्यवसानेऽत्यष्टिर्य्ययोरोजमित्येकाचतुस्त्रिंशत्तन्त्व इति तिस्रोऽष्टमे त्रिचत्वारिंशत्यो यजूँषि त्रिचतुरुत्तरंशतम् ४३।१०४

नवमेऽध्याये देवसवितरित्येकापाँरसमितियजुरन्ते व्वाजस्यन्वित्येकाप्स्वन्तरवसानापुरउष्णिगिति व्वातो वेति तिस्र एषस्येतिषड्वाजस्येय-मिति सप्ताग्ने सहस्वेति चैका नवमेऋचो द्वाविंशतिर्यजूँषि चतुरशीतिः

२२ ।८४

दशमेऽध्यायेऽपोदेवा इत्येका सधमाद इत्येका हिरण्यरूपावित्येका यजु-
रन्ता मित्रोऽसि वरुणोऽसि यजु
प्रपर्व्वतस्येत्येका प्रजापतेनेत्येवयजुर्म्मध्यायममुष्ययजुर्म्मात इन्द्रेत्येका हं-
स इत्येका निषसादेत्येका व्वायुः पूत इति चतस्रोदशमे ऋचो द्वादश य-
जूँषि द्विरुत्तरशतम् १२।१०२

एकादशेऽध्याये युञ्जान इत्यष्टौ ऋचास्तोममित्यनवसाना गायत्री हस्ता-
धायेत्येकायजुरन्तानुष्टुभेनेति यजुः प्रतूर्तमिति चतस्रोऽन्त्यायजुर्ग्गर्ब्भोर्ब्व-
न्तरिक्षमिति यजुरन्वग्निरित्येकादशापाम्पृष्ठमिति तिस्रस्त्वामग्नति षडपो
देवीरिति दश नवमी त्र्यवसानान्त्यैकपदौषधय इति तिस्रापोहिष्ठ्ठेति तिस्रो
मित्र इति पञ्चकृत्त्वायेत्येका मित्त्रस्येति तिस्रो विश्वोदेवस्याध्याया-
न्ताः सप्तदशैकादशे ऋचःषट्सप्ततिर्य्यजूँषि षड्विंशतिः ७६।२६

द्वादशेऽध्याये ऋचां बाहुल्याद्यजूँषि दोग्ध्रयन्तेशेषा ऋचो व्विष्णोः क्रमो-
ऽसीति चत्वारि हंसः शुचिषदित्यृक्त्वाद्यजुः स बोधि सूरिरित्यन्ते ।
विश्वकर्म्मणे स्वाहेति यजुः सञ्ज्ञानमसीत्यग्नेर्भस्मासीति चितस्त्थेति चिद-
सीति द्वे सजूरब्द इति । शेषाश्चतुर्दशोत्तरं शतमृचस्तत्र सुपर्णोऽसि चतुरव-
सानाकृतिर्न्नमो भूत्या इति विराडेकपदा द्वादशयजूँषि द्वादशे ऋचश्चतुर्द-
शोत्तरंशतम् १२।११४

त्रयोदशेऽध्याये मयि गृह्णामि इति चतस्रोऽपाठासीत्येका मधुव्वाता इत्ये-
कादश सम्यक्स्रवन्तीतिनवेमम्माहिंसीरिति षडाद्यानां पञ्चानान्तेषु द्वे द्वे य-
जूँष्यध्यायान्ते लोकन्ता इन्द्रमिति तिस्रः प्रतीकोक्ता लोकम्पृण तास्येन्द्रँ
व्विश्श्वा इति त्रयोदशे ऋचो द्वापञ्चाशद्यजूँषि सप्ताशीतिः ५२।८७

चतुर्दशेऽध्याये ध्रुवक्षितिरिति पञ्च चतस्रो यजुरन्ता मूर्द्धा व्वय इत्यनुवाका-
न्ते लोकन्ता इन्द्रमिति तिस्र इन्द्राग्नी इत्येका मूर्द्धासीति द्वेतयोर्मध्ये चतुर्द-श
यजूँषि छन्दोबन्धेन संगृह्यसम्पद्यन्ते लोकन्ता इन्द्रमिति तिस्रश्चतुर्दशेप्र-

तीकोपादानं वर्ज्जयित्वा ऋचोऽष्टौ सह सप्तदशयजूंषि चतुःपञ्चाशदुत्तरंशतम् १७।१५४

पञ्चदशेऽध्यायेऽग्नेजातानिति द्वे अग्नेः पुरीषमित्ये काग्निर्म्मूर्द्धेत्येकत्रिंशत्तत्राग्निंहोतारमिति त्र्यवसानाग्ने त्वन्न इति द्विपदास्तिस्रो येन ऋषयोऽष्टौ लोकम्पृणेति चतस्रः पञ्चदशे ऋचः षट्चत्वारिंशद्यजूंषि नवतिः ४६।९०

षोडशेऽध्याये नमस्त इति षोडश द्रापेऽन्धसस्पतइति सप्तदश षोडशे ऋचस्त्रयस्त्रिंशदुत्तरंशतम् ३३।१२९

सप्तदशेऽध्यायेऽश्मन्नूर्ज्जमिति चत्वारीमामेऽग्न इत्येकं नृषदे वेडिति पञ्चैन्द्रं दैवीरित्येकमित्युद्धृतानि यजूंषि एकादशर्च्चः पञ्चनवतिः ११।९५

अष्टादशेऽध्याये वाजस्य न्विति सप्त स नोभुवनस्येत्येका यास्त इति चतस्रोऽग्निं युनज्म्मीत्याध्यायान्त ऋचो नामेत्युद्धृत्य यजुर्य्यजुरेकोऽपरं सप्तविंशतिरष्टादशे ऋचः षट्त्रिंशद्यजूँष्यष्टषष्टिस्त्रीणि शतानि ३६।३६८

एकोनविंशेऽध्याये स्वाद्द्वीन्त्वा यजुरित्येकापरीत इति चतस्रो ब्रह्मक्षत्रमिति द्वे नानाहीत्येकाया व्व्याघ्रमिति आध्यायान्ताश्चतुरशीतिः पितृभ्य इत्युद्धृत्य तवेदं हविरिति त्र्यवसानामहापङ्क्ती रेतोमूत्रमिति द्वे त्र्यवसाने अवसानेऽप्यकरी एकोनविंशे ऋचश्चतुर्णवतिर्य्यजूंषित्रिंशत् ९४।३०

विंशतितमेऽध्याये क्षत्रस्य योनिर्द्विपदा गायत्रीनिषसादेत्येका कोऽसीति षडन्त्या त्र्यवसानामहापङ्क्तिस्त्रयो देवा इति त्र्यवसाना पङ्क्तिर्ल्लोमानीत्येका यद्देवा इति तिस्रः समुद्रे ते इति द्विपदाविराडेका द्रुपदादिवमिति तिस्रः समाववर्त्तीत्येकाभ्यादधानीत्यध्यायान्त्यः षड्वृष्टिभ्य उपयामेति यजुर्व्विंशतितमे ऋच्चश्चतुरशीतिर्य्यजूंषि चतुर्दश ८४।१४

एकविंशतितमेऽध्याय इमम्मे व्वरुणेति विंशतिर्ऋचः शेषाणि होता यक्षदित्यारभ्याध्यायान्तानि यजूंषि त्रयस्त्रिंशदृचोऽष्टाविंशतिर्यजूंषि त्रयस्त्रिंशत् २८।३३

द्वाविंशतितमेऽध्याय इमामगृभ्णन्नित्येकायोऽर्वन्तमिति च तत्सवितुरिति दश विश्वोदेवस्येत्येका द्वाविंशे ऋचस्त्रयोदशत्रयोदशोत्तरं शतं यजूंषि १३।११३

त्रयोविंशतितमेऽध्याये हिरण्यगर्भ इत्युत्सक्थ्यावगुदमित्यध्यायान्ताः पञ्चचत्वारिंशत्त्रयोविंश ऋचोऽष्टापञ्चाशद्यजूंषि चतुर्व्विंशतिः ५८।२४

चतुर्विंशतितमेऽध्यायेऽश्वस्तूपर इत्यारम्भ्याध्यायान्तानि सर्वाणि यजूंषि

पञ्चविंशतितमेऽध्याये शादन्दद्भिरित्यारभ्यत्वचेत्यन्तं सर्वाणि यजूंषि जुम्बकायेति द्विपदा हिरण्यगर्भ इत्यारभ्य हविष्मानित्यन्ताः षट्त्रिंशदृच इमा नु कमिति षड्द्विपदाःपञ्चविंश ऋचस्त्रिचत्वारिंशत् ४३

षड्विंशतितमेऽध्याये प्रियो देवानामित्येकानवसाना बृहस्पतेऽतीत्यध्यायान्ताश्चतुर्विंशतिः षड्विंशे ऋचः पञ्चविंशतिः सप्त यजूँष्यष्टौ यजुरन्ताः २५।१५

सप्तविंशतितमेऽध्याये समास्त्वाग्न इतिदशोद्धास्येति द्वादश पीवोऽन्नानीतिद्वादशाभित्वादश सँवत्सरोऽसीति यजुरेकं सप्तविंशेऋचश्चतुश्चत्वारिंशद्ययुरेकम् ४४।१

अष्टाविंशतितमेऽध्याये होता यक्षदित्यादीनियजूँष्येवं सर्वाणि यजूंषि षट्चत्वारिंशत् ४६

एकोनत्रिंशेऽध्याये समिद्धोऽञ्जन्निति सप्तपञ्चाशदृचाग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यारभ्याध्यायान्तानि द्वात्रिंशद्यजूंषि ५७।३२

त्रिंशत्तमेऽध्याये देव सवितरिति तिस्रः पराणि सर्वाण्यध्यायान्तानि सप्तसप्तत्युत्तरं शतं यजूंषि ३।१७७

एकत्रिंशत्तमेऽध्याये सहस्रशीर्षेति द्वाविंशतिर्ऋच एव ।२२

द्वात्रिंशतमेध्याये तदेवाग्निरित्यादयःषोडशर्चस्तत्र तृतीया न तस्य प्पतिमेति द्विपदागायत्री हिरण्यगर्भो यः प्राणतो यस्येमेयात्क्मदा इति चतस्त्रोमा मा हिंसीदित्येकायस्मान्न जात इति द्वे आपो ह यश्चिदिति द्वे एताः प्रतीको-क्ताः सह पञ्चविंशतिरेव २५

त्रयस्त्रिंशत्तमेऽध्यायेऽस्या जरास इत्याद्यध्यायान्ताः सर्वा ऋच एव द्वाविं-शतिः प्रतीकोक्ताःसहैकोनविंशतिः शतमृच एव ।११९

चतुस्त्रिंशत्तमेऽध्याये यज्जाग्रत इत्येवमादयोऽध्यायपर्यन्ताष्टापञ्चाशदृच एव चतस्त्रःप्रतीकोक्ताः सह द्वाषष्टिर्ऋच एव ६२

पञ्चत्रिंशत्तमेऽध्यायेऽपेतो यन्त्वित्यादय एकविंशतिर्ऋचो द्युभिरहोभिरित्ये-कं यजुर्व्वायुः पुनात्विति चत्वारि यजूँषि अप न इत्येकमेकविँशदृचः ष-डय्जूँषि २१।६

षट्त्रिंशत्तमेऽध्याये यन्म इत्येका तत्सवितुरितिषडिन्द्रो विश्वस्य विराड्द्वि-पदा शन्नोमित्र इति नवाहानिशमिति द्विपदा गायत्री नमस्त इति तिस्त्रस्त-च्चक्षुरित्येका यजुर्मध्या पुरस्ताद्यजुर्यजुरन्ता षट्त्रिंशे विंशतिर्ऋचो यजूँषि । चैकविँशत्तमेऽध्याये युञ्जत इत्येकाप्रैत्वित्येका धर्ता दिव इति द्वे हृदे त्वे-कासप्तत्रिंशे पञ्चर्चो यजूँषि एकत्रिंशत् ५।३१

अष्टत्रिंशेऽध्याये यस्ते स्तन इत्येका व्विश्वााशा इत्येकाश्विना घर्ममिति द्वे अभीममिति द्वे गायत्री बृहत्त्यौ मध्येऽनवसानातिशक्वरीवा समस्तत्र्य-वसाना क्षत्रस्यत्वेति चतस्त्र उद्वयमित्येका यावती द्वे पयसो रेत इति गा-यत्र्यनवसाना चैकत्यष्टत्रिंशे त्रयोदश चतुर्दश वा ऋचो यजूँषि द्वापञ्चाशत् १४।५२

एकोनचत्वारिंशत्तमेऽध्याये मनसः काममित्येकोग्रश्च भीमश्चेति च नवत्रिंश-त्तमे ऋचोद्वे यजुषी सप्तोत्तरशतम् २।१०७

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ईशा व्वास्यमिति चतुर्दशाग्ने नयेति च द्वे इति सप्त-

दशर्चो वायुरनिलमितिद्वे यजुषी ओमिति वा गायत्री क्रतो इति त्रीणि यजूंषि हिरण्मयेन पात्रेणेति वा खम्ब्रह्मेति चत्वारिंशत्तमे यजूंषि सप्त ऋग्यजुषोः संख्याविभागः १७।७

एकीकृता ऋचः सर्वा मुनिषड्वेदभूमिताः १४६७
अब्धिरामाथ वा ज्ञेया वसिष्ठेन च धीमता १

एवं सर्वाणि यजूंषि रामाद्विवसुयुग्मकाः २८२३
अथवा पञ्चभिर्न्यूनाः संहितायां विभागतः २

इति ऋग्यजुःविभागात्मिका वासिष्ठी शिक्षा समाप्ता

यज्ञवल्क्यऋषिप्रणीता

याज्ञवल्क्यशिक्षा

अथ याज्ञवल्क्यकृता यजुःशाखीयोपयोगिनी शिक्षा मूलमात्रं किञ्चिट्टिप्पणीयुतारभ्यते

अथातस्त्रैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव तत्
लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव च १

शुक्लमुच्चं विजानीयान्नीचं लोहितमेव च
श्यामं तु स्वरितं विद्यादग्निरुच्चस्य दैवतम् २

नीचं सोमं विजानीयात् स्वरिते सविता भवेत्
उदात्तं ब्राह्मणं विद्यान्नीचं क्षत्रियमेव च ३

वैश्यं तु स्वरितं विद्याद् भारद्वाजमुदात्तकम्
नीचं गौतममित्याहुर्गार्ग्यं तु स्वरितं विदुः ४

विद्यादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रैष्टुभमेव च
जागतं स्वरितं विद्यादेवमेव नियोगतः ५

गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः
त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादयः स्वराः ६

उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ
शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ७

निमेषो मात्राकालः स्याद् विद्युत्कालेति चापरे
अक्षरातुल्ययोगत्वान् मतिः स्यात् सोमशर्मणः ८

सूर्य्यरश्मिप्रतीकाशात् कणिका यत्र दृश्यते

आणवस्य तु सा मात्रा मात्रा तु चतुराणवी ९

मानसे चाणवं विद्यात् कण्ठे विद्याद् द्विराणवम्
त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे निस्सृतं मात्रिकं विदुः १०

अवग्रहे तु यः कालस्त्वर्धमात्रा विधीयते
पदयोरन्तरे काले एकमात्रा विधीयते ११

ऋचोऽर्धे तु द्विमात्रः स्यात् त्रिमात्रः स्यादृगन्तके
रिक्तं तु पाणिमुत्क्षिप्य द्विमात्रे धारयेद् बुधः १२

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम् १३

विवृत्तौ चावसाने तु ऋचोऽर्धे च तथा परे
पदे च पादसंस्थाने शून्यहस्तो विधीयते १४

प्रणवं तु प्लुतं कुर्याद्व्याहृतीर्म्मात्रिका विदुः
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् १५

मयूरस्तु त्रिमात्रां वै मात्राणामिति संस्थितिः
वर्णो जातिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च दैवतम् १६

एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् १७

सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्समारभेत्
हस्तौ तु संय्यतौ धार्य्यौ जान्वोरुपरि संस्थितौ १८

गुरोरनुमतिं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत्
ऊरुभागे तृतीयेऽधः करं न्यस्याथ दक्षिणम् १९

प्रसन्नमानसो भूत्वा किञ्चिन्नम्रमधोमुखः
कूर्म्मोऽङ्गानीव संहृत्य हस्तदृष्टिर्दृढं मनः   २०

स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः
नाभ्या हन्यान्न निर्हन्यान्न गायेन्न च कम्पयेत् २१

यथादावुच्चरेद्वर्णांस्तथैवैतान्समापयेत्
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् २२

सममुच्चारयेद्वर्णान् हस्तेन च मुखेन च
स्वरश्चैवाथ हस्तश्च द्वावेतौ युगपत्स्थितौ   २३

हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते
न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः २४

गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति
प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ २५

प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान् वक्तुमर्हति
शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तं सानुनासिकम् २६

काकस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम्
विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् २७

व्याकुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश
संहिता स्वारबहुला पदसंज्ञाभिराकुला २८

क्रमसन्धिसमाकीर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः २९

साम्नां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते

संहिता नयते सूर्यं पदानि शशिनः पदम् ३०

क्रमोऽपि नयते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम्
कालिन्दी संहिता ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती ३१

क्रमेणावर्तयेद् गङ्गा शम्भोर्वाणी तु नान्यथा
यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तो लोष्टो विनश्यति ३२

एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे निवृत्तिमञ्चति
आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः ३३

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम्
खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ ३४

एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः
तेनास्य करणं सूक्ष्मं माधुर्यं चोपजायते ३५

त्रिफलां लवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा
क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ३६

ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां क्रमसिद्धये
पठन्मात्रापपाठात् तु पङ्के गौरिव सीदति ३७

आगमं कुरु यत्नेन करणं हि तदात्मकम्
चुलुन्नौका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः ३८

एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुश्चेति सप्तमः
न चासौ मुष्टिबन्धी स्यान्न चात्युत्तममाचरेत् ३९

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमुपगच्छति ४०

स्वरहीनं तु योऽधीते मन्त्रं वेदविदो विदुः
न साधयति यजूँषि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ४१

ऋचो यजूँषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत्
अनृचो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं न विन्दति ४२

ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ४३

हस्तेनाधीयमानस्य स्वरवर्णान् प्रयुञ्जतः
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ४४

न कुर्वीत पदं दीर्घं न चात्यन्तविलम्बितम्
पदस्य ग्रहणं मोक्षं यथा शीघ्रगतिर्हयः ४५

यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत्
यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ४६

यथा धनुष्यवितते शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः
स्वस्थानं प्रतिपद्येत तद्वद्धस्तगतः स्वरः ४७

उत्तानं सोन्नतं किञ्चित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम्
स्वरविद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् ४८

मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पितृतीर्थे जलं व्रजेत्
नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्षणम् ४९

अङ्गुष्ठस्योत्तरं पर्वयवस्योपरि यद् भवेत्
प्रादेशस्य तु यो देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ५०

उदात्तं भ्रुवि पातव्यम् प्रचं नासाग्र एव च

हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं च तिर्यग्जात्यादिकाः स्वराः   ५१

स्वरिते त्र्यङ्गुलं विद्यान्निपाते तु षडङ्गुलम्
उत्त्थाने तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च
तच्चतुर्भागमात्रं तु भूयस्तेनैव वर्तयेत् ५३

अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ५४

ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता
अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ५५

मुष्ट्याकृतिर्म्मकारे तु नकारे तु नखग्रहः
अनुस्वारेऽङ्गुलिक्षेप ऊष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ५६

ककारान्ते टकारान्ते ङणे चाङ्गुलिनामनम्
पञ्चाङ्गुल्यं पकारे तु तकारे कुण्डलाकृतिः ५७

ऊर्ध्वक्षेपाच्चयोष्मा स्यादधःक्षेपाच्च पातयेत्
एकैकामुत्सृजेद्धीरः स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ५८

स्वरिते समभिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते
द्विमात्रिके क्षिपेदेकां मात्रिके तूभयं क्षिपेत् ५९

स्वरितं यद्भवेत्किञ्चिद् वकारं सह संयुतम्
त्रिरङ्गुलं ततो नीचं कृत्वा प्रासारयेद् बुधः   ६०

स्वरितसञ्ज्ञे निक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते
ऊष्माणं तं विजानीयान्निःक्षेपादुभयोरपि   ६१

अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघावनुस्वारे त्वपाँसम्

दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्त्तितः ६२

ह्रस्वादग्रे भवेद् दीर्घो दीर्घादग्रे भवेल्लघुः
संयोगे च परे ह्रस्वः सिँह्यसि निदर्शनम् ६३

तर्जन्यङ्गुष्ठयोः स्पर्श उदात्तं प्रतिविद्यते
नीचं तु मध्यमां कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ६४

अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद् ऋवर्णव्यञ्जनोदये
ह्रस्वो वा यदि वा वीर्घं देवानाँ हृदये तथा ६५

स्वरितं यद् भवेत्किञ्चित्सवकारोष्मकं ततः
दीर्घं वा यदि वा ह्रस्वं निक्षेप उभयोरपि ६६

जात्ये च स्वरिते चैव वकारो यत्र दृश्यते
कर्तव्यस्तूभयोः क्षेमो व्वायव्व्यैरिति दर्शनम् ६७

शृङ्गवद्वाथ वत्सस्य कुमारीकुचयुग्मवत्
उभयक्षेपस्वरो यत्र स विसर्ग उदाहृतः ६८

विसर्गान्तः स्वरो यत्र स्वरितो यत्र दृश्यते
दीर्घश्चैव वकारश्च तत्रोभक्षेप उच्यते ६९

यथा बालस्य सर्पस्य उच्छ्वासो लघुचेतसः
एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारं परिवर्जयेत् ७०

त्रिविधा तु भवेदूष्मा प्रचिता बलका तरा
स्वरिते प्रचितां विद्यान्निपाते बलकां विदुः ७१

उत्त्थाने तु तथा तारा एताभिस्त्रिभिरूष्मभिः
मात्रामादौ विदित्वा तु ततः क्षेपं प्रयोजयेत् ७२

अक्षरं भजते काचित्काचिद्द्वित्वे प्रतिष्ठता
समानजातिका काचित्काचिदूष्मप्रदायिनी ७३

विवृत्तिप्रत्ययादूष्मां प्रवदन्ति मनीषिणः
तामेव प्रतिषेधन्ति आ ई उ ए निदर्शनम् ७४

अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम्
जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च तथापरः ७५

तैरो व्यञ्जनसंज्ञश्च तथा तैरो विरामकः
पादवृत्तो भवेत्तद्वत्ताथाभाव्य इति स्वराः ७६

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्य इष्यते
अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्धान्यं कन्या स्वरित्यपि ७७

एकपद इत्याह । नीचपूर्वः सयकारवकारो वा जात्यः स्वरो भवति ।यथा मनुष्यानिति । सुप्वेति । चम्वोवेति । धान्यम् । कन्या इव । स्वः व्यीर्यम् । एव ँ ह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्तीति । ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः । अकारो लुप्यते यत्र तं चाभिनिहितं विदुः ७८

यथा कुक्कुटः । असि । कुक्कुटोऽसि । श्वात्रः । असि । श्वात्रोऽसि । ते । अप्सरसाम् । तेऽप्सरसाम् । ते । अवन्तु । तेऽवन्तु । व्वेदः । असि । व्वेदोऽसि । मारुतः । असि । मारुतोऽसि कः । असि । कोऽसि । भागः । असि भागोऽसि सः । अहम् सोऽहम् । एवँ ह्याह यानिचान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति इ उ वर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित् । अनुदात्ते परे नित्यं विद्यात् क्षैप्रस्य लक्षणम् ७९

यथा त्रि । अम्बकम् त्र्यम्बकम् । द्रु । अन्नः । द्रुवन्नः व्वीडु । अङ्गः व्वीड्वङ्गः । व्वाजी । अर्व्वन् । व्वाज्यर्व्वन् । एवँ ह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । इकारो दृश्यते यत्र इकारेण च संय्युतः । उदात्तश्चानुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः ८०

यथा अभि । इन्वताम् अभीन्वताम् । अभीमम् । व्वि । इहि । व्वीहि स्रुचि । इव । स्रुचीव । एवँ ह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति

उतात्तपूर्वोयत्किञ्चिद्व्यञ्जनेन युतः स्वरः
एष सर्वबहुस्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते ८१

यथा इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे ।ज्योते । आदिति । सरस्वति । महि । व्विश्श्रुति
एवँ ह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति

उदात्तावग्रहाद्यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरः
तैरोविरामं तं विद्यात्तैरोव्यञ्जमन्यथा ८२

यथा गोमदिति गो । मत् । गोपताविति गो ।पतौ । प्रप्प्रेति प्र । प्र । तातेति ता । ता । वितततेति वि । तता समिद्ध इति सम् । इद्धँ एवँ ह्याह यानि चान्यानिदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति

स्वरयोरन्तरे काले विवृत्तिर्दृश्यते यदि
सः स्वारः पादवृत्तः स्यात्का ईमिति निदर्शनम् ८३

यथा श्वित्रादित्त्यनाम् । का ईम् । पुत्र ईधे
एवँ ह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति

उदात्ताक्षरयोर्म्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः
ताथाभाव्यो भवेत्स्वारस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ८४

यथा तनूनप्त्र इति । तनूनप्त्रे । तनूनपादिति ।
तनू । नपात् । तनूनपातमिति । तनूनपातम् ।
एवँ ह्याह यानि चान्यानि ईदृग्लक्षणानिपदानि भवन्ति ।

माध्यन्दिनविरोधी स्यात्ताथाभाव्यस्तु यः स्वरः
स्वरौ नैवात्र दृश्येते भिन्नोदात्तानुदात्तकौ ८५

स्वरस्पर्शान्तस्थोष्माणः कण्ठ्यजिह्वामूलीयोपध्मानीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्यौ-ष्ठ्ययमविसर्जनीयरङ्गानुनासिकनिपाताश्च किंवर्णदैवत्यलिङ्गाः । स्वराः शुक्लानाना दैवत्याः । स्पर्शाः कृष्णाः । अन्तस्थाः कपिलाः । ऊष्माणो-ऽरुणाः । यमा नीलाः । नासिक्या हरिताः । अनुस्वारः पीतः । जिह्वामूलीयो रक्तः । उपध्मानीयः पीतः । विसर्जनीयः श्वेतः । रङ्गः शबलः । आनुना-सिक्योऽतिनीलः । इत्यन्तर्मध्ययोर्नासिक्यंविद्यात् । द्विरुदात्ताख्या इतिस्मृ-ताः । उदमनुदनिपाते आद्ये ये चोपसर्गे नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति । किंदेवत्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः । काः स्त्रियः । कानि नपुंसकानि इत्यत्र ब्रूमः । कण्ठ्या आग्नेयाकारादयः । जिह्वामूलीया नैर्ऋत्याः क-काराः । तालव्याः सौम्याश्चकारादयः । मूर्धन्या वायव्याष्टकारादयः । दन्त्या रौढ्यास्तकारादयः । औष्ठ्या आश्विनाः पकारादयः । शेषा वैश्वदेवा इत्येवमादयः

स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये
द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ८६

वर्गाणां पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तथैव च
ऊष्माणश्च हकारश्च शूद्रा एव प्रकीर्तिताः ८७

शुक्लवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता मताः
कपिला स्तूपसर्गाश्च कृष्णाश्चैव निपातकाः ८८

भरद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते
वासिष्ठा उपसर्गास्तु निपाताः काश्यपाः स्मृताः ८९

सर्वं तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ९०

आदित्यो मुनिभिः प्रोक्तः सर्वाक्षरगणस्य च
स्वरा विसर्जनीयाश्च यमाः पुंल्लिङ्गकाः स्मृताः ९१

पञ्चमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्त्तिताः
शेषाक्षराणि षण्ढानि प्राहुर्लिङ्गविवेचकाः ९२

सन्धिश्चतुर्विधो भवति । लोपागमविकाराः प्रकृतिभावश्चेति । तत्र लोपो यथा अयक्ष्माः । मा । शततेजाः । व्वायुः । शततेजा व्वायुः । तिग्मतेजाः । द्विषतः । तिग्मतेजा द्विषतः । आगमो यथा प्रत्यङ् । सोमः । प्रत्यङ्क्सोमः । प्राङ् । सोमः । प्राङ्क्सोमः । अस्मान् । सीते । अस्मान्त्सीते । त्रीन् । समुद्रान् त्रीन्त्समुद्द्रान् । विकारो यथा आ इदम् । एदम् । आ इमे । एमे । आ इष्टयः एष्ट्टयः । प्र । इषितः । प्रेषितः । प्रकृतिभावो यथा आशुः । शिशानः । आशुः शिशानः । युञ्जानः । प्प्रथमम् । युञ्जानः प्प्रथमम् । अदितिः षोडशाक्षरेण । देवो वः सविता

आकाशस्था यथा विद्युत्स्फुटिता मणिसूत्रवत्
एषच्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्तरि ९३

द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये सन्धिर्यत्र न दृश्यते
विवृत्तिस्तत्र विज्ञेया य इशेति निदर्शनम् ९४

पिपीलिका पाकवती यथा वत्सानुसारिणी
वत्सानुसृजिता चैव चतस्रस्ता विवृत्तयः ९५

पिपीलिकाद्यन्तदीर्घा नाभ्यासीन्निदर्शनम् ९६

पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा व्विन इन्द्र निदर्शनम्
वत्सानुसृजिता चान्ते ता नावोढमश्विना ९७

करिणी कुर्व्विणी चैव हरिणी हरिता यथा
तद्वद्धंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ९८

करिणी रहयोर्योगे कुर्विणी लशकारयोः ९९

या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः
देवं बर्हिरिति करिणी उपबल्हेति कुर्विणी १००

हरिणी दर्शतमिति शतवल्शेति हारिता
व्वर्षो व्वर्षीयसीत्याहुस्तथा हंसपदेति च १०१

रलाभ्यां पर ऊष्माणो यत्र स्युःस्वरितोदयाः
स्वरभक्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते १०२

स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दोषान्परिवर्जयेत्
इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च १०३

एतल्लक्षणमाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता
सम्यक्पाठस्य सिद्ध्यर्थं शिष्याणां हितकाम्यया १०४

नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गं कथंचन
न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते १०५

पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम्
उभयोरर्द्धसंय्योगे स्वारं कुर्याद् विचक्षणः १०६

संय्योगे तु परं स्वार्य्यं परं संय्योगनायकम्
संय्युक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्य्यं पूर्वमक्षरम् १०७

उदात्तादनुदात्ते तु वामाया भ्रुव आरभेत्
उदत्तात्स्वरितोदात्तौ क्रमाद्दक्षिणतो न्यसेत् १०८

स्वरितादुत्तरे ये च प्रचयाँस्तान् प्रचक्षते
एकस्वरानपि च तानाहुस्तत्त्वार्थचिन्तकाः १०९

प्रचया यत्र दृश्यन्ते तत्र हन्यात्स्वरं बुधः
स्वरितः केवलो यत्र मृदुन्तत्र निपातयेत् ११०

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः
एवं व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् १११

उदात्तं नानुवर्तेत नीचं न स्वरितं तथा
विस्वरं तं विजानीयाद्दीर्घह्रस्वविवर्जितम् ११२

हरिवरुणवरेण्येषु धारा हि पुरुषेषु च
वैश्वानरो नकारे च शेषास्तु स्वरिता नराः ११३

द्वौ वः स्वायौ च स्वरितौ उदुत्तमं त्वं वदुत्तमं वरु
धारे चैवोरुधारे तु पुरुधारे च दोहने ११४

मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्य्यते यदिहाक्षरम्
तस्यादितोऽर्द्धमात्रा स्याच्छेषं तु परतो भवेत् ११५

उच्चस्थानगते ह्रस्ते स्वरितं नोपपद्यते
अधस्तात्तु यदागच्छेत्स्वरितं नापि तद्भवेत् ११६

उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा
अक्षराणि च तुल्यानि प्रचितान्युच्चगानि च ११७

स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च
स्वरप्रधानं त्रैस्वर्य्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ११८

मणिवद् व्यञ्जनान्याहुः सूत्रवत्स्वर इष्यते
व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः ११९

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः १२०

प्रथमा यत्र दृश्यन्ते सन्धिस्थानेषु पूर्वतः
स्ववर्गीयेण सँय्युक्ता मोक्षं कुर्वीत तत्र वै १२१

नकरान्ते पदे पूर्वं स्वश्रुतिः परतःस्थिते
तकारन्न प्रयुञ्जीत अत्र सन्धिं समुद्धरेत् १२२

नकारान्ते पदे पूर्वे श्म्मश्श्रुभिः परतः स्थिते
छकारं न प्रयुञ्जीत ञ्शसन्धिं समुच्चरेत् १२३

ओकारः प्लुतविज्ञेयः प्लुतमग्ना द्वितीयकम्
लाजीञ्छाजीं तृतीयं च विवेशेति चतुर्थकम् १२४

अधः स्विदासीत्पञ्चमं चोपरि स्विदासीच्च षष्ठकम् १२५

सप्तमं तु क्लिबे स्मारः अष्टमं नैव विद्यते
लृकारस्य तु दीर्घत्वं नास्ति वाजसनेयिनः १२६

तकारान्ते पदे पूर्वे चकारे परतः स्थिते
मोक्षं तत्रापि कुर्वीत यच्च शेपे निदर्शनम् १२७

ककारान्ते पदे पूर्वं लकारे परतः स्थिते
खसवर्णं विजानीयाद्धिषक्सोमेन दर्शनम् १२८

ङकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते
कसवर्णं विजानीयात्प्राङ्क्सोमं इति दर्शनम् १२९

तकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते
थसवर्णं विजानीयात्तत्सवितुर्निदर्शनम् १३०

नैतन्माध्यन्दिनीयानां सस्थानत्वात्तयोर्द्वयोः

सस्थानेऽपि द्वितीयं स्यादापस्तम्बस्य यन्मतम् १३१

टकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते
ठसवर्णं विजानीयात्सम्म्राट् सम्भृत इति निदर्शनम् १३२

नकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते
तसवर्णं विजानीयात्त्रीन्त्समुद्रान्निदर्शनम् १३३

पकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते
पसवर्णं विजानीयादप्प्स्वग्न इति निदर्शनम् १३४

पकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः स्थिते
पसवर्णं विजानीयादनुष्टुप्प्शारदी यथा १३५

मकारान्ते पदे पूर्वे मवर्णे परतः स्थिते
मसवर्णं विजानीयादिमम्मेति निदर्शनम् १३६

नकारान्ते पदे पूर्वे त्वंपदे परतःस्थिते
सकारं न प्रयुञ्जीत चिकित्वान्त्वमिदं यथा १३७

वर्णे तु मात्रिके पूर्वे अनुस्वारो द्विमात्रिकः
द्विमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संय्योगाद्यश्च यो भवेत् १३८

अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये
ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानां हृदये यथा १३९

अनुस्वारस्योपरिष्टात्संवृतं यत्र दृश्यते
दीर्घं तं तु विजानीयाच्छ्रोता ग्रावाणकं यथा १४०

अनुस्वारस्योपरिष्टात्सँय्योगो यत्र दृश्यते
ह्रस्वं तं तु विजानीयात्त्सँस्थामिति निदर्शनम् १४१

अनुस्वारस्तु यो दीर्घादक्षराच्च भवेत्परः
स तु ह्रस्व इति प्रोक्तो मन्त्रेष्वेव विभाषया १४२

ओभावश्च विवृतिश्च सषशा रेफ एव च
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः १४३

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम्
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः १४४

ओभावमागता योष्मा तां तु केलिं विनिर्दिशेत्
विवृत्तिप्रत्ययादूष्मा विज्ञेया विकटाननं १४५

पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्रहेषु च
लीढातिलीढा विद्युच्च शषसेषु प्रकीर्तिताः १४६

जिह्वामूले च रेफे च विज्ञेया चपला यथा
उपध्मानीयसहिता पुष्पिणीं तां विदुर्बुधाः १४७

अन्यत्र या भवेदूष्मा सुलभां ता विनिर्दिशेत्
ऊष्मप्राधान्यमेतस्य तस्मात्तां यत्नतोऽभ्यसेत् १४८

पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावग्रहकालिकम्
ईषत्स्पृष्टं विजानीयात्तस्मिन्काले तु कारयेत् १४९

पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्रहेषु च
जः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः १५०

उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते
ईषत्स्पृष्टो यथा विद्युत्पदच्छेदात्परं भवेत् १५१

त्वदर्थवाचिनौ वोवां वा वै यदि निपातजौ

आदेशाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः १५२

विभाषया यकारः स्यात्तथा नेति पदात्परः
भवतीत्यपि पूर्वैव तथा च सपदादपि १५३

यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद् भवेत्
यत्र तत्र विशेषः स्यादिदानीं स तु तथ्यते १५४

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः
आदौ गुरुर्लघुर्म्मध्ये पदान्ते च लघूतरः १५५

यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूतरः १५६

सन्धिजौ तु पदान्तीयावुपसर्गपरौ लघू
अथ मा स न शब्देभ्यो विभाषाम्रेडिते यवौ १५७

पञ्चमादुत्तरो यो वो यदि चैकपदे भबेत्
संहितायां लघुः सोऽपि पदकाले गुरुर्भवेत् १५८

जात्ये च स्वरिते चैव वकारो यत्र दृश्यते
उभयोरपि कर्त्तव्यो वायव्यैरिति दर्शनम् १५९

जात्ये च स्वरिते चैव यकारो यत्र दृश्यते
कर्तव्य उभयोः क्षेपः सदस्यैरिति दर्शनम् १६०

हकाररेफसंय्युक्त ऋवर्णोदय एव वा
सुस्पृष्टं तं विजानीयाद्यकारो नान्ययुग्यदि १६१

उपांशु स्वरितं वापि योऽधीते वित्रसन्नपि
अपरूपसहस्राणां सन्देहेषु प्रवर्तते १६२

पञ्चविद्यां न गृह्णन्ति जडास्तब्धाश्च ये नराः
अलसाश्चातिरोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः १६३

अहेरिव गणाद्भीतः सम्मानान्नरकादिव
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति १६४

न भोजनविलम्बी स्यान्न च नारीनिबन्धनः
सुदूरमपि विद्यार्थं व्रजेद् गरुडहंसवत् १६५

सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थीं सन्त्यजेत्सुखम्
सुखिनश्च कुतो विद्या विद्यार्थिनि कुतः सुखम् १६६

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति १६७

गुणिता शतशोविद्या सहस्रावर्तिता पुनः
आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् १६८

शतेन गुणितायाति सहस्रेण च तिष्ठति
जप्त्वा शतसहस्रेण प्रेत्य चेह च तिष्ठति १६९

जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्
कर्कशानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासान्न साधयेत् १७०

शुश्रूषारहिता विद्या अपि मेधागुणैर्युता
बन्ध्येव युवती तस्य न विद्या फलिनी भवेत् १७१

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन च
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते १७२

हयानामिव जात्यानामर्द्धरात्रार्द्धशायिनाम्

न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति १७३

यथा पिपीलिकाभिश्च क्रियते पांसुसञ्चयम्
न बलन्नात्र सामर्थ्यमुद्यमस्तत्र कारणम् १७४

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च सञ्चयम्
अबन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु १७५

अन्नव्यञ्जनयोर्भागौ तृतीयमुदकस्य च
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमुपकल्पयेत् १७६

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च सँय्युतम्
औरसं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसँय्युतम् १७७

हकारो यत्र पूर्वस्थः अन्तस्थाच्च भवेत्परः
पदकाले वियुज्येत संहितायां स औरसः १७८

मेघदुन्दुभिनिर्घोषः श्रूयते पयसो ह्रदात्
एवं नादं प्रकुर्वीत सिंहस्य रुदितं यथा १७९

मासे भाद्रपदे मेघः शब्दं कुर्वीत यादृशम्
एवं गह्वरमासाद्य शुक्रं दुदुहे निदर्शनम् १८०

शाखायां वानरा यद्वन्निपतन्त्युत्पतन्ति च
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः इहेहैषां निदर्शनम् १८१

यथा पुत्रवती स्नेहाच्चुम्बते निजमौरसम्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या युञ्जान इति दर्शनम् १८२

दर्दुरोदरदेशौ तु प्रफुल्लेते पुनर्यथा
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपाम्फेनेन दर्शनम् १८३

यथा भारभराक्रान्ता निस्श्वसन्ति नरा भुवि
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अद्भ्यः सम्भृत इत्यपि १८४

कुक्कुटः कामलुब्धोऽपि ककारद्वयमुच्चरेत्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् १८५

वडवा च हयं दृष्ट्वा योनिं विकुरुते यथा
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या स दुन्दुभे निदर्शनम् १८६

यथा कामातुरा नारी शब्दं कुर्याद्दिने दिने
तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः सिँह्यसि निदर्शनम् १८७

पक्षौ वितत्य खे गृध्रो भ्रान्त्या सङ्कच्य तिष्ठति
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या वार्ध्रीनसो निदर्शनम् १८८

रङ्गे चैव समुत्पन्ने न ग्राह्यं पूर्वमक्षरम्
स्वरं दीर्घं प्रयुञ्जीत पश्चान्नासिक्यमाचरेत् १८९

यथा सौराष्ट्रका नारी अराँ इत्यभिभाषते
एवं रङ्गः प्रयोक्तव्यो ङकारेण विवर्जितः १९०

द्विमात्रो मात्रिको वापि नासामूलं समाश्रितः
अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः प्रज्ञैः सानुनासिकः १९१

अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र दृश्यते
सर्वानुनासिकं विद्यादेषा मध्योपधानिका १९२

यरलवाः शहसहा रज्यन्ते चोपधानिकाः
वर्गान्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिकः १९३

नासादुत्पद्यते रङ्गः कांस्येन समनिःस्वरः

मृदुश्चैव द्विमात्रः स्याद्दृष्टिमाँ इडेतिनिदर्शनम् १९४

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् १९५

मधुरं चापि नाव्यक्तम् सुव्यक्तं न च पीडितम्
सनाथस्यैव देशस्य न वर्णाः सङ्करं गताः १९६

यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पदं निधारयेत्
एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयम् पृथक्पृथक् १९७

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः १९८

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः
धैर्यं गुरु लघुत्वं च षडेते पाठका गुणाः १९९

आवर्त्तते पदं यच्च द्विस्त्रिराम्रेडितं हि तत्
यथा च धाम्निधाम्नेति यजुषे यजुषेति च २००

हीयते वर्द्धते वापि पदं यत्र कृशोदरम्
उपचारः स विज्ञेय उभे सुश्चन्द्र दर्शनम् २०१

अथ सप्तविधाः संयोगपोण्डाः
अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो

मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश्चेते यमान्विद्याद्यस्पिण्डान्त्सान्तस्थान्दारु-
पिण्डवत्
अन्तस्थं यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् २०२

अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते

अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थं पिण्डनायकम् २०३

ज्वालापिण्डान्सनासिक्यान्सानुस्वारांस्तु मृण्मयान्
सोपध्मान्वायुपिण्डांस्तु जिह्वामूले तु वज्रिणः २०४

तत्रायस्पिण्डो यथा अग्निँ । पत्नीँ । तनच्च्मीति । यक्ष्नेति । दारुपिण्डो यथा अश्वः । सूर्य्यः । व्विल्म्मने । व्विश्श्वजनस्य । व्वीर्यम् । ऊर्णापिण्डो यथा । अश्म्मन् । कृष्णः । अस्मिन् । कुक्कुटः । अमुष्मिन् । यस्मिन् । अस्मै । इति । ज्वालापिण्डो यथा ब्रह्म । व्वह्नितमम् गृह्णामीति । मृत्पिण्डो यथा । स ँ स्थाम् । सँस्तुप् । सिँह्यसि । उद्दिवँस्तभानेति । वायुपिण्डो यथा । उपहूतो द्यौष्प्पिता । देव सवितः प्प्रसुव । युञ्जानः प्प्रथमम् । वज्रपिण्डो यथा इष्कृतिः । निष्कृतीः । ऋक्क्सामयोरिति । हविष्कृदेहि । दिवः ककुत् । व्यदधुः कतिधेति

प्रथमेन षकारेण सकारेणैव संय्युतम्
एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वात्तान्निदर्शनम् २०५

प्रथमेन ठकारेण षकारेण च संयुतम्
एततस्वरं समासाद्य अधिष्ठानं निदर्शनम् २०६

प्रथमेन णकारेण नकारेणैव संयुतम्
एतत्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशो निदर्शनम् २०७

प्रथमेनैव रङ्गेण नकारेण च संयुतम्
एतद्रञ्जितमासाद्य वृष्ट्रमाँ   इति दर्शनम् २०८

ककारादयो मकारावसानाः पञ्चविंशतिस्पर्शाः
कृष्णाः व्याख्याताः शनैश्चरदैवत्याः

चत्वारोऽन्तस्था यरलवाः कपिला अग्निदैवत्याः
चत्वार ऊष्माणः शषसहा अरुणा आदित्यदैवत्याः

एवं त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जनानि स्पर्शोन्तस्थोष्माणश्चेति
चतुर्विधं करणम् स्पृष्टमस्पृष्टं संवृतम्

विवृतं चेति संवृता घोषा विवृता अघोषाः
विंशतिर्घोषास्ते गजडदबा घझढधभाःङञणनमा यरलवाश्चेति

त्रयोदशाघोषास्तेकचटतपाः खछठथफाः शषसाश्चेति । षड्विधम्-आस्यप्रयत्नम् । संवृतं विवृतमस्पृष्टम् । स्पृष्टमीषत्स्पृष्टं चार्द्धस्पृष्टं चेति । तत्र अकारः संवृतो ज्ञेय इतरे विवृताः स्वराः । सर्वे च ते स्युरस्पृष्टाः स्पर्शाः स्पृष्टा भवन्ति हि २०९

ईषत्स्पृष्टास्तथान्तस्था ऊष्माणोऽर्द्धस्पृशः स्वराः
सामान्यं भजते वर्णः सस्थानकरणस्य हि २१०

ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रारेफलकारयोः
तस्मादस्पृष्टता न स्यादृलृकारनिरूपणे २११

वर्गाणा प्रथमा द्वितीयाः शषसहाश्चाघोषाः
घोषास्त्वन्ये दशधा वर्णा भवन्ति
औरस्यकण्ठ्यमूर्धन्यतालव्यदन्त्यौष्ठ्यदन्तर्मूलीय जिह्वामूलीयमानुस्वाराश्चेति
तत्र द्वावौरस्यौ ह्न ह्य इति । त्रयः कण्ठ्या अवर्णहकारविसर्जनीया इति

षण्मूर्धन्याः षकारः टवर्गश्चेति
नव तालव्या इवर्णचवर्गशकारैकारयकाराः

अष्टौ दन्त्या लृवर्णलकारसकारतवर्गा इति
अष्टावोष्ठ्या उवर्णवकारोपध्मानीयपवर्गा इति

एको दन्तमूलीयो रेफः । पञ्च जिह्वामूलीयाः ॠँकौ कवर्ग इति । चत्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति । रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः

सक्थ्ना इत्यपरो भवेत् । व्विद्द्मा
ते तु तृयीयश्च जम्भे दध्ध्मश्चतुर्थकः २१२

अपञ्चमैश्चैकपदे संयुक्तं पञ्चमात्परम्
उत्पद्यते यमस्तत्र सोऽङ्गं पूर्वाक्षरस्य २१३

पञ्चमाः शषसैर्य्युक्ता अन्तस्थैर्वापि संयुताः
यमास्तत्र निवर्त्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः २१४

आद्या मात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर्भवेत्
तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य द्वितीया च यथाक्रमम् २१५

यादृशी रक्तवर्णाभा जपायाः कुसुमेऽथवा
तादृशं रञ्जयेद्वर्णं प्रान्ते नासिक्यमाचरेत् २१६

लाक्षारक्तं यथा तोयं नकारान्तं पदं तथा
सर्वरङ्गं विजानीयाच्छत्रूनिति निदर्शनम् २१७

लुप्ते नकारे यत्स्वारं रञ्जन्ति शौनकादयः
आदिरङ्गं विजानीयान्न चासीदिव विन्दति २१८

प्रथमस्थषकारेण तकारेण च संयुतम्
एतदक्षरमासाद्य त्रिष्टुभेति निदर्शनम् २१९

प्रथमस्थषकारेण थकारेण च संयुतम्
एतत्स्वरं समासाद्याधिष्ठानमिति दर्शनम् २२०

चतुर्थं च तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन च
आद्यं मध्यं तथान्त्यं च स्वरूपेणाभिपीडयेत् २२१

अवग्रहपदच्छेद उदात्तं दृश्यते यदि

स्वरन्तं स्वरितं प्राहुः सन्धौ तु स्वार्य्यते परम् २२२

स्वरसन्धिविधानेन नीचोच्चं तु विधीयते
व्यञ्जनाद्वा स्वराद्वापि तत्सन्धौ स्वर उच्यते २२३

उदात्तान्निहितः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत्
उदात्तात्स्वरितात्पूर्वो नान्य आपद्यते स्वरः २२४

पदकाले यः स्वरितः संहितायां तथैव च
स्वरिताच्चेद्भवेत्पश्चात्स एव निचितः स्वरः २२५

प्रथमाश्च तृतीयाः स्युः परे घोषवति स्थिते
पञ्चमाः पञ्चमे पाठे द्वितीयाः शषसेषु च २२६

उदात्तान्निहतः स्वार्यः स्वरोदात्तौ न तत्परौ
स्वरितो यस्तथाभूतो ज्ञेयः स प्रचयः सदा २२७

उच्चानुदात्तयोर्योगे स्वरितः स्वार उच्यते
ऐक्यं तत्प्रचयः प्रोक्तः सन्धिरेषां मिथोऽद्भुतः २२८

बह्वीर्जिह्वा यथा गृह्णात्यह्ना वह्निस्तथैव च
ब्रह्मरूपं विजानीयाद् गुरुमेवात्मनः सदा २२९

यत्किञ्चिद् वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम्
करोति तत्प्रदानं यत्तस्माद्ब्रह्ममयो गुरुः २३०

विधिनाप्यविधिज्ञानमविधानान्न लभ्यते
अविधानपरो नित्यं प्रयश्चित्तीयते नरः २३१

युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न ग्राह्यं गुरुगौरवात्
सर्वशास्त्ररहस्यं तद् याज्ञवल्क्येन भाषितम् २३२

इति श्रीमहर्षियोगिवरयाज्ञवल्क्यप्रोक्ता शिक्षा समाप्ता

मल्लशर्मकृता शिक्षा

नत्वा गणपतिं देवं ध्यात्वा श्रीकुलदेवताम्
मल्लशर्मा हस्तपूर्वां करोमि स्वरप्रक्रियाम् १

नत्वा विघ्नहरं सदा शुभकरं सर्वस्य कामप्रदम्
स्मृत्वा श्रीगुरुपादुकां सुललितां ध्यात्वा परां देवताम्

वेदे वाजसनेयके त्वधिकृता विप्राश्च ये सत्तमाः
तेषामेव कृते कृता न कुधियां हस्तस्वरप्रक्रिया २

अथ साधारणनियमः तथा प्रातिशाख्ये मनुः
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ३

तथा उत्तानपाणिं फणवत्कृत्वा सह शलाकया
गुरुं प्रणम्य मनसा ततः स्वाध्यायवान्भवेत् ४

अत्र जपादौ हस्तस्वरवर्णहीनस्यानधिकारत्वं रावणेन
स्वराङ्कुशे याज्ञवल्क्येन शिक्षायां च बोधितम्

तथा हि-हस्तहीनं तु योऽधीते हस्तस्वरविवर्जितम्
ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ५

इति याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम्

जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक् पाठमजानतः

इत्युक्तं प्रातिशाख्ये

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वामिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ६

इत्यपि तत्रैवोक्तम् एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्त एव
वेदोऽध्येतव्य इत्यतो हस्तस्वरप्रक्रियोच्यते तत्र

तावद्धस्तस्वरस्य मूलस्थानं श्लोकैकेन कथ्यते तथा
आदौ हस्तं न्यसेन्मध्ये स्थितिरेषा सनातनी
ततः स्वरानुकूल्येन गतिस्तस्य न संशयः ७

इति मूलस्थानम् अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामूर्द्धन्मध्ये च तिष्ठति
मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्याति चोत्तरे ८

दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति चोत्तरम्
उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षिणे ९

अर्द्धे न्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षिणे
सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच्च न संशयः १०

सिँह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम्
मध्यतो याति सर्वत्र व्यूदूर्ध्वमेव सुनिश्चितम् ११

अनुदात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति
ते युक्तास्तं परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् १२

स्वरितेऽप्येवमेव स्याद्दक्षिणाँसे विशेषतः
न च पूर्वोक्तनियमो विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् १३

प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्म्मन्यते वानुवर्तिनम् १४

इति सामान्यविधिः

एकारेण समा रेखा मूर्दिध्न वर्णस्य या स्थिता
वामगान्तां विजानीयादूर्ध्वगाँ ह्यूद्ध्र्वसंस्थिताम् १५

तिर्य्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या
ऊर्ध्वरेखासहायेन तस्यास्तु स्यादधोगतिः १६

वामरेखासहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे
विन्दोर्गतिश्च जात्यस्य मध्ये स्यादिति निश्चितम् १७

अर्द्धन्युब्जस्य पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः
इति चतुस्स्वरगतिः

पूर्णार्हन्युब्जजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक् क्रमेण हि
अङ्कैः षड्भिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्भिरुदीरिता १८
इति पूर्णार्द्धन्युब्जजात्याना सञ्ज्ञा

अथ हस्तस्वरगतिप्रमाणम्
यडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे
ऊर्ध्वेनवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा १९

वामे च दक्षिणाद्याति चार्द्धेऽधस्तात्तथैव च
अष्टादशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा २०
इति हस्तस्वरगतिप्रमाणम्

अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम्
ह्रस्वाद्दीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः
ह्रस्वस्वरानुकूल्येनौच्चारयेत्तं सदा बुधैः २१
इति विसर्गोच्चारणप्रमाणम्

अथाङ्गुलिनिस्सरणम्
ह्रस्वे स्वरितसंय्युक्ते वर्णे च सविसर्गके
कनिष्ठा तर्जनी चैव निष्कास्या हि स्वयूथतः २२

दीर्घे स्वरितसम्प्राप्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम्
जात्ये युग्मं विशेषेण त्यक्तव्यमिति निश्चितम् २३

स्वरितेभ्यः क्रमेणैव दक्षिणोत्तरगामिनी
कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्या तूर्ध्वे हि देशिनी २४

अनुदात्तयुते ह्रस्वे सस्वराच्च परेऽपि वै
सुज्ञैः कनिष्ठिका त्याज्या सविसर्गे द्विजोत्तमैः २५

अथ अं कारसंज्ञा

ह्रस्वादग्रे भवेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेल्लघुः
देवानां हृदयं त्यक्त्वां स्यादेव द्विलके परे २६

दीर्घे तु देशिनी त्याज्या क्षिप्रं स्याद् द्विलके लघौ
मन्त्रे त्रिधा विधिर्ज्ञेयो ब्राह्मणे तु द्विधा स्मृतः २७

अथ क्षिप्रविचारः तर्जन्याः पृष्ठसंश्लिष्टमङ्गुष्ठं चाग्रनामितम्
तं वै क्षिप्रं विजानीयात्स्वरविद्भिरुदीरितम् २८

इत्यङ्गुलिनिस्सरणम्

अथ रेखाभिरुदात्तानुदात्तस्वरितसंञ्ज्ञा

ऊर्ध्वरेखा तु वर्णस्य मूर्ध्नि तिष्ठति या स्थिरा
तामुदात्तं विजानीयाद्द्विह्रस्वे स्वरितं तु ताम् २९

तिर्य्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या
अनुदात्तं विजानीयात्स्वरितं वा सहायतः ३०

वर्णस्य वर्तलाकारं पादे तिष्ठति केवलम्
स्वरितं तु विजानीयात्स्वरविद्भिरुदीरितम् ३१

अथ तकारादिमान्तेषु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगादिमुष्ट्यन्ताः क्रियाः कथ्यन्ते

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगो नखयोगश्च यस्तयोः
अङ्गुष्ठमध्ये यस्तस्या योगो भवति निश्चितम् ३२

अत्रैवोक्तः क्रमेणैव नैतदेकेऽवसानगे
विस्वरे च मकारान्ते मुष्टिका च तथैव च ३३

अथ विचित्रगतिः कोऽदादिति प्रतीके च कौऽसौ च
त्र्यम्बकेऽपि च । एषूदात्तं विजानीयात्तदन्यत्र च मध्यमम् ३४

स्वरितस्य विशेषेण स्थानं मध्ये ह्युदीरितम्
मध्यतश्च बहिर्गन्तुमशक्यत्वमिति स्थितिः ३५

वर्णाश्च येन तिष्ठन्ति सञ्ज्ञा तेषां तु तस्य वै
स्वरितस्य विशेषेण ज्ञेयाः स्वरविशारदैः ३६

त्रयाणां च स्वराणां च त्रिधा सञ्ज्ञा विशेषतः
खल्वेकस्य त्रिधा सञ्ज्ञा मध्यस्थस्वरितस्य च ३७

तत्समः स्वरजात्यश्च ह्यर्द्धन्युब्जो न तत्समः
सोऽपि पूर्णोऽनुदात्तेन समश्चेति विधिक्रमः ३८

इति विचित्रगतिः

अथ रेफविशेषोक्तिः

अक्षराणामुपरि यो वेदे रेफः प्रवर्त्तते
स एव शषहर्ऋणाँ विपरीतं तु यद्भवेत् ३९

इति रेफविशेषोक्तिः

अथ ब्राह्मणस्वरसङ्क्षेपः

वामस्था चोपरिष्ठा या मन्त्रे वर्णस्य संस्थितिः
ब्राह्मणे सा तु मध्यस्था ज्ञेया मध्यस्थितापि या ४०

यदुत्तरमधोयाति मन्त्रे याति च दक्षिणे
तदेव ब्राह्मणाख्ये तु विपरीतगतिर्भवेत् ४१

जात्यं मध्ये स्थितं नित्यमूर्ध्वे न्युब्जं समाश्रितम्
इति सङ्क्षेपनियमो ब्राह्मणेष्वेव निश्चितः ४२

इति ब्राह्मणस्वरसङ्क्षेपविधिः

अथ रङ्गमहारङ्गातिरङ्गाः

सुसन्धेश्चावसानस्य सार्द्धद्वयङ्केन बिन्दुना
भङ्गं स्यादत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ४३

महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्तते
महारङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ४४

अथ रङ्गादीनामुच्चारणे प्रमाणम्

ह्रस्वात्तु द्विगुणो दीर्घो दीर्घादेकगुणः प्लुतः
प्लुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगुणाधिकः ४५

महाशब्देन सँय्युक्तो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम्
अतिरङ्गो महारङ्गाद् वृद्धो ह्येकगुणाधिकः ४६
एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूर्णेऽपि सुस्थिरम्

अथ द्विस्स्वरक्रमः

द्विस्स्वरे स्वरहीनस्य गतिस्तूपरि चोत्तरे
जात्ये त्वर्द्धे च सम्पूर्णे न्युब्जे चतुस्स्वरेषु यत् ४७

स एव नियमो ह्येकैर्द्विस्स्वरेऽपि च दर्शितः
भेदेनैव प्रकारस्तु लिपिमात्रे सुनिश्चितः ४८

तिर्यग्रेखा द्विके मध्ये मध्ये वा तिर्यगूर्ध्वयोः
उत्तरं याति सोर्ध्वञ्च विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ४९

अथौष्ठमकारस्थानानि

म्रन्ते मिभ्रातौ मोधे च मत्रं मध्यं मधौ मिधौ
रक्षोहणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्कामलेऽपि च ५०

मिमन्धे च मिभर्तौ च मिभर्यौ मभयेऽपि च
औदुम्बर्य्यात्मके चैवं म्रह्मणे म्राह्मणे मृषे ५१

माधोस्तु महिषं मध्याँ मृहन्ते च मधानके
मृहस्पतौ च मिमते मृते माल्बे मभूषते ५२

मिभ्राडिति प्रमुधे च मुध्ने मध्नौ प्रमाहके
मभ्लुशे मदरे म्रध्ने मपायो म्रह्मचर्यके ५३

मटे सोमे च मीभत्से स्कीमे त्रैय्यम्मकेऽपि च
शमले च मलाकायां सञ्ज्ञा सप्तविभक्तिषु ५४

स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां याज्ञवल्क्येन भाषिता ५५

अथौष्ठमकारोत्पत्तिः

मकारश्चौष्ठसंज्ञः स्यान्मकारं बिन्दुगर्भकम्
सर्वासामाङ्गलीनान्निस्म रणं कार्यमत्र वै ५६

अथ ठकारस्थानानि

पृष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च पिष्ठके
अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठके ५७

निविष्ठौष्ठवनिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठकं
निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ५८

प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च
आपोहिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ५९

निष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके
ज्येष्ठे श्रेष्ठे कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ६०

नरिष्ठायाँ गरिष्ठे च भ्राजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु
सप्तस्वेव यथा प्रोक्तः सूरभिः शब्ददर्शिभिः ६१

इति ष्ठाकारस्थानानि

यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमाँ च स्वरप्रक्रियाम्
हस्तपूर्वां तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ६२

श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमन्य्वग्निहोत्रिणा
श्रीमद्वेदस्वरूपाणां श्रीमद्वाक्पतिशर्म्मणाम् ६३

सूनुना पितृभक्तेन मल्लविप्रेण धीमता
विक्रमार्कगताब्देषु चन्द्रवस्वगभूमिषु ६४

ऊर्ज्जमासे सिते पक्षे ह्येकादश्यां शनेर्दिने
कृतेयं बालबोधाय स्वहस्तस्वरप्रक्रिया ६५

इति श्रीमत्कान्यकुब्जीयोपमन्युगोत्रीयाग्निहोत्रिखगपतितनूजपितृ
भक्तघाटमपुरवासिमल्लशर्म्मकृता शिक्षा समाप्ता

अमोघानन्दिनी शिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि ह्यमोघानन्दकारिणीम्
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वत्र विजयी भवेत् १

ओष्ठ्या दन्त्या लघुश्चैव पुनरेव लघूत्तरः
नादनासिक्यसहिताँल्लक्षणानि पृथक् पृथक् २

ब्रह्मबाहू बृहद्बद्धो बृहती द्यौर्बधान यः
बर्हिर्बृहस्पते बिभ्राड्बिभितो बहु बोधय ३

बर्हिषा च पिब ब्रूते त्र्यम्बकं बाधबुद्धयः
बन्धुस्तब्भ्नी च बध्नीताम्बिकया बभ्लुशाय च ४

ब्रवीद्बबासि बम्भारे अम्बश्चैव बभुर्बहुः
क्षत्रस्योल्बं तथाब्दं च शतम्बस्त्यज्यते बुधैः ५

प्रथमाक्षरन्न वर्ज्जीत द्वितीयं परिवर्ज्जयेत्
एवं बह्वीस्तथा बाह्वोः पूर्णबन्धुं परित्यजेत् ६

बिभ्रतं बिभ्रताप्स्वेनद्बिलं गृभ्ण्णातूप ब्रुवे
आवबन्धं च बीजं च बभ्रुः पड्वीशकिल्बिषात् ७

मूर्धा व्वयसि यद्बस्तो बध्नाबोध्यग्निर्बाणवान्
उद्बुध्यैलबृदा बद्धो बाहवे बिल्मिने यथा ८

कुबलं विबलं चैव स बिभेद बलं तथा
रक्षोहणं बलं त्याज्यमन्त्योष्ठो बल उच्यते ९

अन्तस्थायवकारोऽपि इत्येतैः सँय्युतो मतः
अर्बुदन्न्यर्बुदं बभ्रुः शुल्बं चोल्बं जहाति च १०

बीभत्सं च बहुर्ब्रूहि बडवा स्तंबघारयन्
प्रबोधयाम्बिकेऽम्बेऽम्बालिके बलायका ११

अम्बिके बष्किहा बाह्यं बाधध्व बर्हितः
बिभ्रतामपि वेदश्च बरश्चैते ब्रवाणि ते १२

क्लिबे विदलकारीं च बोधि बद्धं च जुम्बकः
वीभत्सायै च शाबल्यां शब्दायाडम्बरा बभूत् १३

बरणमहाँश्च बडादित्य बट्सूर्यस्य सुबीरये
येषाम्बरेषु बहुलं प्रब्रवाम विभर्ति च १४

विभर्षि विभर्ष्यस्तवे संहितायां क्रमेण तु
एते ओष्ठ्याः समाख्याताः शेषा दन्त्याः प्रकीर्तिताः १५

विष्णुर्वायुस्तथा वह्निर्वरुणस्य विषूचिका
वसोर्विभाति विश्वस्य ह्यष्टौ दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः १६

व्वाममद्य विनश्चैव व्वेशीनां वृषभस्तथा
बन्ध्यमानश्च वृत्रं च वाचः सत्यमशीय च १७

वृष्णो वम्रयो वधोऽसीति वपा उर्व्वीं वहन्ति च
वेदो बर्च्चो वराहश्च ह्यमी दन्त्याः प्रकीर्तिताः १८

वलो वस्तिर्वलं वाहनं बुरीतं च विवब्रुः
कुबलं विबलं चापार्बाणममी दश दन्त्याः १९

वद्त्य मुद्व तथा कद्त्यमाणं तु यद्भवेत्तदा
वद्त्यमाणास्तु हीत्येतां पीडयहस्तामुदाहृताः २०

व्येत्वा व्वीतां तथा व्व्यन्त उषे यह्वी तथैव च

व्विशल्यो ब्वाणी वृष्णश्च इमे दन्त्याः प्रकीर्तिताः २१

विद्मा ते विभृतेश्चेतौ प्रतद्वो चेद् वित्तस्य च
विभ्राष्टि विभ्राड्विभ्राजमाना दन्त्याः स्मृता बुधैः २२

न तद्देवीरापापो देवी तु विभृतान्तथा
रक्षोहणं बलं दन्त्यं स बिभेद बलन्तथा २३

सामवेदं जातवेदा नवा उ एतन्म्रियसे
पर्णन्नवेरनुवाति प्रगर्द्धिनामी दन्त्याः २४

इषुबला बलं चौष्ठ्यं न विकल्पः कदा चन
संहितायां तथा वर्णा लघवो वै भवन्ति हि २५

एकाक्षरं वकारश्च निपातस्थो यदा भवेत्
संहितायां लघुर्जातः पदकाले गुरुर्भवेत् २६

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः २७

पदान्ते पदमध्ये च वकारो दृश्यते यदि
लघुरेव स मन्तव्यो ह्यन्यत्रापि लघूत्तरः २८

औकारे च पदे पूर्वे अकारे परतः स्थिते
लघूतरं विजानीदग्नावग्निनिदर्शनम् २९

नादसञ्ज्ञा भवन्तीमे ङञणनमाश्चानुनासिकाः
भवन्ति प्रत्यये येषामन्तस्थासंयुताः स्वराः ३०

हकारं चैव वर्गाणां तृतीयं च चतुर्थकम्
अथ दीर्घा विसर्गान्ता अष्टौ ते नादसंज्ञकाः ३१

आद्यन्तयोर्म्मकारौ द्वौ हकारो यत्र मध्यतः
तत्र नादं प्रकुर्वीत अग्ने व्रतपते निदर्शनम् ३२

मकारान्ते पदे पूर्वे अकारे परतः स्थिते
तत्र नादं प्रकुर्वीत मक्षिकेति निदर्शनम् ३३

नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवानुनासिकौ
संयुक्तौ च विसर्गौ च नादावेतौ प्रकीर्तितौ ३४

पञ्चमा यत्र दृश्यन्ते पञ्चमे परतः स्थिते
नासिकं तत्र कुर्वीत मात्रिकत्वेन संशयः ३५

संय्युक्ताग्रे विरामस्तु विवृत्तिस्तु विशेषतः
प्रत्यये च स्थिता ये च अघोषाः पञ्चमाः स्वराः ३६

पदान्ते सँय्युता ह्रस्वाः पञ्चैते ह्यनुनासिकाः
विवृत्तौ चावसाने वा ऋचार्द्धे तु तथापरे ३७

क्षिप्रे दीर्घे च संयुक्ते यकारो यत्र दृश्यते
पदे च पादसंस्थाने नासिकं तु विधीयते ३८

ककारान्ते पदे पूर्वे ऋवर्णे परतः स्थिते
नासिकन्तु विजानीयात्तमुत्त्वेति निदर्शनम् ३९

हकारो रेफसँय्युक्तो नादिर्भवति नित्यशः
द्वितीयेन पदाक्रान्तो न तु नादः कदा चन ४०

जहि शत्रून् क्रतून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति शत्रूँ ररनपव्ययन्तः
अनुरङ्गाः पञ्चैकार्द्धमात्रिका भवन्ति ४१

पूषा मित्रो वसुश्चैव अञ्जनाः परिकीर्तिताः

एकार्द्धमात्रिकां स्थित्वा पञ्चैते चानुनासिकाः ४२

पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्रिणः
अहिणः प्रहिणो ज्ञेयो यथा ई ऊ ॠ निदर्शनम् ४३

देवाँ २ । आसादयेति घातः । देवाँ २ । इदेषीति निर्घातः । देवाँ २ उपागा इतिवज्रिणः ४। देवाँ २ ॠतुर्भिरिति अहिणः । अमित्राँ २ ओषता- दिति प्राहिणः । द्विमात्रो मात्रिको वापि नासामूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सर्वनासिकैः ४४

बरामहाँश्च बडादित्यो ह्यद्धा देवमहाँ २ असि
बट्सूर्यस्य तु सत्रातो महारङ्गाः प्रकीर्तिताः ४५

परिते परिमाग्ने च अदृश्रं परिकीर्तिताः
यस्याद्वयं प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्तिताः ४६

अग्ना ३ इ पत्नीवन्स्वर्ल्लाजा ३ञ्छाचीनिति द्विः
तिरश्चीनो व्विततः पृच्छामि त्वां व्वायुरनिलमितिसप्त प्लुता भवन्ति ह्यष्टमो न विद्यते ४७

मनो जूतिश्च वायुश्च प्लुतमेकं द्विधाकृतम्
ओकाराद्याः प्लुताः सर्वे न विकल्पः कदा चन ४८

षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च
चतुर्थभागमात्रं स्याद्धूयस्तेनैव वर्तते ४९

शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्जते न च दृश्यते
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या उपज्ज्मन्निति निदर्शनम् ५०

स्फुरितं चिबुकोन्मूलं वायुना सम्प्रपूरितम्
मण्डूकस्फुरणं नाम अपाम्फेने निदर्शनम् ५१

इडे रन्तेऽश्विन्न कृतस्यते पातन्नो यस्ते युवं सुरामम्
इड एहि । पदकाले तु वाक्ये च ह्रस्वाः पञ्च सरस्वति

जकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्तदुपरि स्थितः
ग्रशरीरं यमं विद्यात्सम्माञ्ज्मीति निदर्शनम्

इयन्ते द्याम्मा सुवीरान् सुप्रजाः । प्प्रजाः ।रश्मिना सत्त्याय । परो दिवा
पृथिव्या इति षट्स्वरान्ताः

लोहकार इवा कर्म्मं भस्मसात्कुरुते यदि । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः संवत्सरो
निदर्शनम् ५४

ऊष्माकारं पठेद्यस्तु क्र्म्मपृष्ठो विधीयते
एवं च कुरुते प्राज्ञः कल्ल्याणय इति निदर्शनम् ५५

यथा मीनार्थिनः पक्षिण उत्पतन्ति पतन्ति च
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कल्ल्याणय इति दर्शनम् ५६

कूर्मपृष्ठं परित्यज्य कर्त्तव्यमश्वत्त्थपत्त्रवत्
एवं हि कुरुतेऽभिज्ञो देवस्य त्वेति दर्शनम् ५७

कुक्कुटः कामलुब्धो वा ककारद्वयमुच्चरेत्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ५८

कुक्कुटी कामलुब्धा च कुक्कुहन्ती पुनः पुनः
तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ५९

यथा भारभराक्रान्तो निश्श्वासो लघुचेतसः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या होता यक्षन्निदर्शनम् ६०

यथा बालस्य सर्पस्य निश्श्वासो लघुचेतसः

एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारपरिवर्जितः ६१

यथा पुत्रवती स्नेहाच्चुम्बती च पुनः पुनः
तन्मुखं कुरुते प्राज्ञो युञ्जान इति दर्शनम् ६२

यथा कामातुरा नारी शब्दं करोति यादृशम्
तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः सिँह्यसि निदर्शनम् ६३

यथा मर्कटयोर्युद्धं रोषेण प्रतिधावति
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या किकिदीविना निदर्शनम् ६४

मूत्रं करोति बडवा योनिं कुर्वीत यादृशीम्
तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः सदुन्दुभे निदर्शनम् ६५

उकारान्ते उकारे च दृश्यते चोभयोर्यदि
द्विरौष्ठ्यन्तु विजानीयाद्भूर्भुवः स्वर्न्निदर्शनम् ६६

एकयत्नो भवेद्यस्तु सकृदौष्ठ्यन्तदुच्यते
द्वित्रिभिश्च चतुष्कं च चतुरौष्ठ्यं ततः परम् ६७

अथ सादृश्यविज्ञेयः समानस्वरवर्णयोः
न्यूनाधिकानि तान्येव चक्षुषीति विनिर्दिशेत् ६८

विश्वेदेवास्तमुक्त्वा च असौ यस्तु कदा चन
ये देवा नमस्तेऽस्तु वाजोनः सप्त चक्षुषी ६९

समानाक्षरबाधे च सन्ध्येकाक्षरचक्षुषी
समानवर्णयोगं च सम्प्रधानैव चक्षुषी ७०

शन्नो मित्रस्तथा बातो ऊर्ध्वमेनं प्रचक्षते
मानस्तोके तनये तु चक्षुषी च चतुष्टयम् ७१

पूर्वायां कण्डिकां दृष्ट्वा आपरा सहसँय्युता
तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ७२

पूर्वा विद्धा परान्ता च कण्डिका यत्र दृश्यते
चपला चैव सा ज्ञेया आच्छच्छन्दो निदर्शनम् ७३

तिस्रो ह्यर्द्धा अभित्यं च तिस्रोऽर्द्धा प्रजापतिः
पुनन्तु मेति चत्वारि वायुः पञ्च ततः परम् ७४

अनाधृष्टा त्रयश्चैव एधोस्यर्द्ध चतुष्टयम्
सँव्वत्सरोऽसि चत्वारि द्यौः शान्तिश्चार्द्धयोर्द्वयोः ७५

क्वचित्स्वाहा पृथक्कुर्यात् क्वचिद्युक्तं तु कारयेत्
क्वचिच्चादौ विजानीयात्क्वचिच्चान्ते विधीयते ७६

वाक्यकालेऽवसाने वा स्वाहान्ते चाहुतिं क्षिपेत्
मन्त्रभागं पृथक्कुर्यात्स्वाहाकारं पृथक्पृथक् ७७

स्वाहादौ च भवेद्वाक्यं नृमणा नृमणास्तथा
अन्ते चादौ पुनश्चान्ते काय स्वाहेति दर्शनम् ७८

अक्षराशीतिरेकश्च प्रथमा कण्डिका स्मृता
लक्षणोक्तप्रकारैस्तु इषे त्वेति निदर्शनम् ७९

त्रीणि त्रीणि च चत्वारि दश पञ्चाष्टमं स्मृतम्
एकादशाक्षरं तद्वदुभयोरपि दृश्यते ८०

सप्तमं पञ्चमञ्चैव पुनश्चैकादशाक्षरम्
नवाक्षरं विजानीयाद्वाक्यं चैकादशं स्मृतम् ८१

उच्चादुच्चतरन्नास्ति नीचान्नीचतरं तथा

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इषे त्वेति निदर्शनम् ८२

मकारादौ भवेद्वाक्यं म्रदा ऊर्णम्प्रशस्यते
आविर्म्मर्य्याकारादौ स्वरान्ते प्रथमस्वराः ८३

रुद्रसंख्या भवेद्वाक्यं वेदसंख्या पुनः पुनः
युग्मवाणानयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ८४

पञ्चाशत्पञ्चवर्णानि अक्षराणां प्रमाणतः
इन्द्रादित्ये च विज्ञेयं वाक्यं तस्य भवेत्त्रयम् ८५

सुधा च प्रथमाध्यक्षा पीडयाध्यक्षा द्वितीयका
ऊष्मान्ता प्रथमा ज्ञेया अर्म्मेभ्योऽथ परा भवेत्

ध्यक्षाध्यक्षा तयोः सम्यगुभयोः कण्डिकाद्वयोः
अभिरग्नेश्चतस्त्रस्तु पदाद्यञ्च विधीयते
एकाक्षरं पदं वाक्यं नवाब्धियुग्ममेव च ८८

मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वेऽघ्न्यावसानयोः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या लोकं ताश्च प्रकीर्तिताः ८९

विभक्त्यन्तं विजानीयाद् गुरुतः शास्त्रतोऽपवा
लोपागमविकाराभ्यां वाक्यानामेष निर्णयः ९०

व्वनेषु व्व्यृन्तरिक्षं च अष्टौ व्यख्यत्तथैवच
नामग्रहणकाले तु गुरुरेव न संशयः ९१

शर्म्म च स्थस्तथा चित्र उपप्रागात्समुद्भवः
स्वरितो वाक्यकालेषु उदात्तं नोपपद्यते ९२

एह्यूषु शुक्रा जाते च अभित्त्वा गोमदूषुणा

स्वरितो वाक्यकालेषु न चोद्ध्र्वन्नीयते करम् ९३

अक्षन्नमीमदन्ते च अहरहश्च तथैव च
वाक्यं च स्वरितं विद्यात्पाठकाले यथाक्रमम् ९४

ऊष्माणो यत्र दृश्यन्ते ह्यन्तस्थाश्च तथैव
गुरुस्तत्रैव विज्ञेय ऋवर्णसहसँय्युतः ९५

अन्तस्थपदसंयोगे विशेषो नोपपद्यते
अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः पिण्डनायकः ९६

सद्यो जातः समुद्रोऽसि प्रथमाथ व्यृध्यया
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरवोऽत्र न संशयः ९७

अभिनीतं निपातं वा जात्यं वा स्वरितं विदुः
पदकाले भवन्त्येवं पाठकाले यथाक्रमम् ९८

तव व्वायो महोऽग्ने व्वृणीत्यत्रैव दृश्यते
प्रथमोऽत्र लघुर्ज्ञेयो द्वितीयश्च गुरुर्भवेत् ९९

द्वादशैतानि नामानि देवता च तथैव च
अन्यथा निरयं याति सम्यक् पाठमजानतः १००

छायां च्छिद्रा तथा छन्दश्छकारा लघुसञ्ज्ञकाः
ह्रस्वा वा यदि वा दीर्घाः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः १०१

दीर्घादग्रे छकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च
द्वित्वाक्षरं विजानीयादिति शास्त्रविधानतः १०२

दीर्घादग्रे तु यो दीर्घो गिरिशा वर्म्मणा तथा
गुरुरेव स मन्तव्यश्छादयामि निदर्शनम् १०३

मा त्वा याक्त्मदाश्चैव सहस्तोमास्तथैव च
पाठमध्ये लघुत्रीणि पदकाले गुरुर्भवेत् १०४

पशुभिर्यजुर्भिराप्यन्तं तस्माद् यज्ञात्तथैव च
ऋचार्द्धेतु छकारो न त्रिसँय्योगं सदाचन १०५

न संयोगं न द्विर्भावमृकारो मृदुरुच्यते
अवसाने गुरुं विद्याच्छौनको वाक्यमब्रवीत् १०६

निपातं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात्
त्रिस्वरं तं विजानीयाद्धोता ओजो निदर्शनम् १०७

द्वौ ककारौ स्वरौ द्वौ च नैव मात्रा विधीयते
स्वरे प्रतिस्वरं दद्याद्व्रेशीनान्त्वा निदर्शनम् १०८

चतुर्दशाक्षरं चादौ पुनश्चैका दशाक्षरम्
पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः परम् १०८

लक्षणैर्वा विहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः श्रीश्च ते च निदर्शनम् ११०

वसुसङ्ख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदी वा चतुष्पदी
सप्तास्यासन् हि गायत्री अग्निन्दूतं श्रुधी हवम् १११

उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम्
अष्टाक्षरं विजानीयाद्यत्पुरुषं च निर्दिशेत् ११२

ऊनाशीतिस्तु वर्णानि अथैताश्च प्रकीर्तिताः
एकाक्षरादिवाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया ११३

द्वादशाक्षर प्रथमं पञ्चमे पञ्च सप्त वै

षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृतम् ११४

एकादशाक्षरम्प्राहुरन्ते च द्वादशाक्षरम्
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अथैतानिति दर्शनम् ११५

अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकपृष्ठे च पञ्चधा
सप्तदशाक्षरं चैव वैश्वदेवी निदर्शनम् ११६

रौद्राध्यायोत्तरेणैव कण्डिका शतकेन तु
ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचार्द्धे षोडशाक्षरम् ११७

अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्मन्नूर्जं विनिर्दिशेत् ११८

पुस्तके प्रज्ञयाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ
न भ्राजन्ते सभामधे जारगर्भा इव स्त्रियः ११९

एकः सर्वं न जानाति सर्व एकं न विन्दति
एवं मन्त्रा न गुह्यन्ति पण्डिताः शुद्धभाविनः १२०

श्रुत्वा वेदविनाशं तु सम्यग्ब्रूयान्न वै बुधः
आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्मो न हीयते १२१

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् १२२

लक्षणं न त्यजेद्धीमान्सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत्
लक्षणेन विना शिष्यः सम्प्रदायो विनाशवान् १२३

नासौ तत्फलमाप्नोति सम्यक्पाठमजानतः

उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः १२४

लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्धि मात्रं प्रचक्षते
लक्षणेन विना वाणी निर्मलापि न शुद्ध्यति १२५

प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता
स्वरहीना यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः १२६

एवं वर्णाः न शोभन्ते प्राणहीनाः शरीरिणः
वेदपाठी सदा सम्यग् विचार्यैवं पुनः पठेत् १२७

व्विश्वारूपाण्यबोध्यग्निरेधोऽसीति तथापरः
केतुङ्कृण्वन्निति च ते षकारा मूर्द्धजाः स्मृताः १२८

अग्नेरनीकं य्युक्ष्वा हि व्विश्वे देवा द्वितीयकम्
उदग्ने चायमुत्तरा न्नमी व्वन्म्याय हीत्ययम् १२९

देवम्बर्हिर्य्यदापोऽस्ति त्वामद्य स्वस्ति नस्तथा
मानो मित्रो हि व्वक्ष्यन्ती क्षकारा ययुतास्तथा १३०

इत्यमोघानन्दिनी शिक्षा समाप्ता